

Araştırma Makalesi / Research Article

Hristiyan Çevreye Ait Eski Türkçe Metinlerde Dinî İfadeler*

Berker Keskin**

Öz

Türk dili tarihi içerisinde Türkçenin bir yazı dili olarak ilk örnekleri Eski Türkçe devrine aittir. VIII. yüzyılda Orhun Türkçesiyle başlayan bu devir, Eski Uygur Türkçesiyle gelişerek devam etmiştir. Devrin ikinci safhasında ilkinde göre hem çok daha fazla sayıda eser ortaya konmuş hem de konular çeşitlenmiştir. Bu bakımdan Eski Uygurcadan miras kalan metinlerin büyük çoğunluğunun dinî bir karakter taşıdığı ifade edilebilir. Budizm çerçevesindeki eserler önde gelmekle birlikte az sayıda da olsa Manihaizm ve Hristiyanlıkla ilgili eser veya metin parçaları bulunmaktadır. Bu çalışmanın esas konusu, Eski Uygurca metinlerdeki Hristiyanlıkla ilgili dinî ifadelerin tespitidir. Öncelikle Hristiyan Türk topluluklarının kabul ettiği Nestûrîlik mezhebi ve bunun Uygurlar arasında yayılımı ana hatlarıyla incelenecek, Hristiyan çevreye ait metinlerin içeriği hakkında bilgi verilecektir. Metinlerde yer alan dinî ifadelerin örnekleriyle birlikte açıklanmasına ek olarak bunların Budist, Manihaist ve diğer Eski Türkçe metinlerdeki varlığı sorgulanacaktır. Ayrıca bu ifadelerin İslamiyet'in kabulü sonrası yazılan eserlerdeki dinî ifadelerle mukayese edilmesi amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler

Eski Türkçe, Eski Uygurca, din, Hristiyanlık, Nestûrîlik.

* Geliş Tarihi: 17 Şubat 2022 – Kabul Tarihi: 28 Şubat 2023

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

Keskin, Berker. "Hristiyan Çevreye Ait Eski Türkçe Metinlerde Dinî İfadeler." *bilig*, no. 107, 2023, ss. 63-100, <https://doi.org/10.12995/bilig.10703>.

** Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü – İstanbul/Türkiye
ORCID: 0000-0001-8599-286X
berker.keskin@istanbul.edu.tr

Giriş

Eski Türkçe, Türk dilinin bilinen en eski yazılı ürünlerinin ortaya konduğu bir dönem olarak ana hatlarıyla MS. VIII ile XIII. yüzyıllar arasını kapsar ve Moğol İstilasına kadar geçen sürede Orta Asya'da Türklüğün ortak yazı dili olarak varlığını sürdürür. II. Köktürk Kağanlığına ait Kül Tegin, Bilge Kağan, Tunyukuk yazıtları ile diğer yazıtlar, dönemin ilk safhasını teşkil eden Orhun Türkçesinin birer mahsulüdür ve hazırlandığı dönemin askerî ve siyasi konularını içerir. Eski Uygur Türkçesi ise Köktürkçe ile ses ve şekil bilgisi bakımından belli başlı bazı farklılıklara sahip olmakla birlikte onun devamı olarak Eski Türkçenin daha da işlenmiş ikinci safhasını oluşturur. Buldukları bölgenin dinî ve kültürel çeşitliliğinden etkilenen Eski Uygurlar, özellikle Budist niteliklere sahip pek çok eseri Eski Uygur Türkçesine kazandırarak bir külliyat meydana getirmişlerdir. Ancak Uygurların benimsediği dinler arasında Hristiyanlık da vardır ve bu bakımdan Eski Türkçe döneminin Hristiyan çevreye ait metinleri, Eski Uygur Türkçesiyle kaleme alınmıştır. Metinlere geçmeden önce Orta Asya coğrafyasına ulaşarak Uygurları etkileyen Nestûrî mezhebini ana hatlarıyla incelemenin gerek içerik gerekse dil bakımından metinlerin anlaşılmasına katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Nestûrîlik ve Orta Asya'ya Yayılması

Nestûrîlik dışında *Doğu Kilisesi*, *Doğu Süryani Kilisesi* gibi adlandırmalara sahip olan bu mezhep, başlangıçta sahih kabul edilen Hristiyan öğretisine uymadığı gerekçesiyle heretik sayılmıştır. 1054 yılında çeşitli anlaşmazlıklar neticesinde Doğu ve Batı Kiliselerinin karşılıklı olarak birbirini aforoz etmesiyle Ortodoksluk ve Katoliklik ayrımı ortaya çıkmıştır. Günümüzde işte bu ana akım mezhepler, Nestûrîleri heretik saymamaktadır ve Katolikler, Nestûrîliği ayrılmış Doğu kiliselerinden biri olarak kabul etmektedir.

İstanbul'da 428-431 yıllarında patriklik yapan ve daha sonra aforoz edilen Nestorius'a bağlı olarak mezhebin ortaya çıkışı V. yüzyıla kadar gitmektedir. "İranlı bir anne-babanın çocuğu olan Nestorius,¹ eğitimini Antakya'da almış ve burada Euprepios manastırına girerek papazlığa yükselmiştir" (Tarakçı 219). Anlaşıldığı kadarıyla bu dönemde Antakya ve İskenderiye Kiliseleri arasında İncil'in yorumlanması başta olmak üzere pek çok teolojik konu hakkında derin bir fikir ayrılığı ve çekişme mevcuttu. Örneğin Antik Mısır kültürü ve Yeni Platonculuk ile beslenen İskenderiye, Kitâb-ı Mukaddes'in

sembolik ve bätünü bir bakış açısıyla yorumunu ön plana çıkarırken Aristocu gelenekten beslenen Antakya ise literal yorumu tercih etmiştir (Albayrak 15). Bu iki Kilise arasında var olan çekişmenin kurbanı da Nestorius olmuştur, denilebilir. Patrik olarak İstanbul'a geldikten sonra Hz. Meryem için kullanılan unvanlar ile ilgili bir tartışmada ortaya koyduğu görüş dolayısıyla İskenderiye Patriği Cyrill tarafından yoğun bir muhalefetle karşılanmıştır. Sorunun kaynağı Hz. Meryem için *Theotokos* (< θεοτόκος “Tanrı doğuran”) unvanının mı yoksa *Anthropotokos* (< ἄνθρωποτόκος “İnsan doğuran”) unvanının mı kullanılması gerektiğiydi ve Nestorius bu tartışmayı sonlandırmak adına *Christotokos* (< χριστοτόκος “Mesih doğuran”) unvanını önermiştir (Loofs 28). İki taraf arasındaki bir diğer anlaşmazlık, Hz. İsa'nın doğası ile ilgiliydi ve bir yanda *monofizit* ya da daha doğru bir ifadeyle *miafizit* diğer yanda ise *diyofizit* inanç vardı. Cyrill ve dolayısıyla İskenderiye ekolü Hz. İsa'nın hem insan hem tanrı olarak tek bir doğaya sahip olduğunu savunurken Nestorius aksi bir görüşe sahip olmuş, Hz. İsa'nın şahsında iki doğanın varlığını savunmuştur. “Bu noktada Aristo'da geçen bir kavramı kullanarak İsa'nın hem beşer hem ilahi tabiatlarının (prosoyon, vere deus / vere homo) kendi başlarına ve kendi sınırları içinde yeterince mükemmel, bundan dolayı da herhangi bir karışma veya ilişki imkanına girmeyecek şekilde sağlam ya da yekpare olduğunu kabul etmişlerdir” (Demirci 53). Nestorius, görüşlerini piskoposlara yazdığı mektuplar vasıtasıyla İstanbul dışına da çıkarmış ve pek çok taraftar bulmuştur (Çelik 46). Sonuçta ortaya çıkan ayrılıklar için bir çözüm bulma amacıyla Bizans imparatorunun talebi doğrultusunda 431 yılında I. Efes Konsülü toplanmış, ancak Cyrill ve taraftarlarının baskın gelmesiyle Nestorius aforoz edilerek patriklik görevine son verilmiştir. Ardından İstanbul'dan uzaklaştırılarak eski manastırına hapsedilmiş ve hapis hayatı yaşadığı yerde kötü muamelelere maruz kaldıktan sonra 433 yılında önce Petra'ya, ardından batı çölünün vahalarına sürgün edilmiştir (Atiya 64). Tarihi kesin olarak bilinmese de 450'den sonra öldüğü düşünülmektedir.

Nestorius'un eserlerinin büyük çoğunluğu henüz sağlığında yaktırılmasına rağmen ölümünden sonra onun şekillendirdiği inanç sistemine sahip olanlar Orta Asya ve Çin'e kadar uzanan ciddi bir misyonerlik faaliyetinde bulunmuştur. Ancak genel itibarıyla Hristiyanlık dininin ilgili coğrafyalara nispeten daha erken bir devirde ulaştığı anlaşılmaktadır. Örneğin 334'te Merv'de bir piskoposluk bulunmasına dayanarak bu tarihi IV. yüzyıl ve öncesine kadar geri götürmek mümkündür (Bartold, *Tarih ve Uygarlık* 52).

V. yüzyılda Herat ve Merv’de Nestûrî piskoposları olduğu bilinmektedir. 635 yılında da A-lo-pien isimli bir misyoner, Çin’e gelerek bir cemaat oluşturmuştur (Gumilëv, *Eski Türkler* 453). Bununla birlikte Doğu Kilisesinin Çin’deki gelişiminin 845 yılında ülkedeki tüm yabancı dinleri yasaklayan bir imparatorluk fermanıyla büyük ölçüde sona erdirildiği belirtilmelidir (Halbertsma 8). Orta Asya’nın geri kalanı içinse böyle bir durum söz konusu değildir, dolayısıyla Hristiyan olan Uygurlar dinlerini serbestçe yaşamaya devam ettiler. Moğol yönetiminin dinî hoşgörü politikasına sahip olması Nestûrî Hristiyanlığının XIII-XIV. yüzyıllarda Orta Asya ve yine Çin’de yayılmasını kolaylaştıran en önemli unsurların başındadır. Bu yayılımın temeli ise birkaç yüzyıl öncesinden atılmıştır, zira XI. yüzyılda büyük çoğunluğu Türk kökenli olan pek çok Orta Asya kavmi arasında Nestûrîler bulunabildi (Halbertsma 29).

Hristiyanlığın Türkler arasında belli bir kesim tarafından bilinmesi ve tanınmasının da Eski Uygurlardan daha eski devirlere dayandığı anlaşılmaktadır. Örneğin 591 yılında Sâsânî hükümdarı II. Hüsrev ve Bizans’ın müttefik güçleriyle isyancı Behrâm-ı Çûbîn arasında gerçekleşen Blarathon Savaşı’nda müttefikler tarafından yakalanan Türkler arasında alında haç işareti bulunanların olması, I. Köktürk Kağanlığından itibaren bir kesim tarafından bu dinin en azından biliniyor olduğunun bir kanıtıdır, öyle ki bunun salgınlardan kurtulmak için aralarında bulunan Hristiyanlar tarafından kendilerine öğretildiğini ifade etmişlerdir (Gumilëv, *Muhayyel Hükümdarlığın* 60; Sinor 411). Ancak onların asıl yayılma başarıları, Sâsânî devletinin yıkılışından sonra, VIII. yüzyılda Asya’da İslamiyet’in siyasi hakimiyetinin kurulduğu zamana denk gelmektedir (Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi* 64; Günay ve Güngör 181). Nestûrîlerin “Katolikos denilen ruhani lideri Timotheos, halifelikten Müslümanlığın egemenlik alanındaki bütün Hristiyan cemaati üzerinde bir çeşit patriklik yetkisi alıp, Türkilerin elindeki bozkır kuşağında, sonuçları Moğolistan’da ve Çin’de dahi hissedilecek olan iddialı bir misyonerlik faaliyetine girişmişti” (Golden 463).

“Uygur Hristiyanlarının merkezi Turfan’ın doğusunda bulunan Bulayık kasabası olmuş, burada yalnız Hristiyan yazma eserleri bulunmuştur; bunlar da Süryani, Soğd ve Türk dillerinde yazılmış eserlerdir” (Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi* 173).

“Uyguristan’da Nesturîler kendilerine özgü müsamahasızlığa rağmen Budistlerle iyi geçindiler. Herhalde, Hristiyanlık Hinayana’nın ateistik soyutluluğundan uzak olan dinî eğilimli insanlar için makbuldü. Tacirler, daha ziyade Hristiyanlığı tercih ediyorlardı. Çünkü Budizm ‘mükemmellik yoluna ayak basanlara’ altın, gümüş ve kadınlara dokunmayı yasaklıyordu. Bu sebepten, ekonomi hayatına aktif şekilde katılan dindar insanlar, yaşamaya ve çalışmaya engel olmayan bir dinî akaid aramak zorundaydılar. Şu halde, her iki ideolojik sistem için uygun bir ekonomik sığınak bulunduğu sonucuna varılabilir” (Gumilëv, *Etnogenez Halkların* 99-100).

Venedikli seyyah ve tüccar Marco Polo’nun 1271-1295 yılları arasında yirmi yılı aşkın süren seyahatini konu alan eserinde de Orta Asya’daki Hristiyan topluluklar hakkında bilgiler yer almaktadır ve bunların bir kısmı doğrudan Hristiyan Türklerle ilgilidir. Örneğin Yarkent ile Kansu ve Sincan bölgelerindeki pek çok şehirde Nestûrî Hristiyanların bulunduğu anlaşılmaktadır (Polo 122, 128, 134, 155, 156). Ayrıca Kaşgar’da Müslüman olanların yanı sıra kendi kiliseleri olan birkaç Nestûrî Hristiyan Türk’ün de bulunduğunu belirten Polo (117) Uyguristan ile ilgili olarak da şu bilgileri aktarır:

“Büyük Han’a² ait geniş bir vilayettir. Çok sayıda şehri ve köyü vardır, ama başkentini adı Karahoço’dur. Birçok başka şehir ve köy de onun yasasına tâbidir, halk putlara tapar. Ama Hristiyanlar da vardır, bunlar Nestûrî yasasına uyarlar” (Polo 133).

Nestûrî inancı İslamiyet’in Orta Asya’da yayılmasıyla birlikte özellikle Türk toplulukları arasındaki etkisini yitirdi. Gazan Han’ın İslamiyet’i kabulü ve Timur fetihleriyle Anadolu’ya doğru yeniden bir göç başladı (Günay ve Güngör 187-188).

Hristiyan Çevreye Ait Eski Türkçe Metinlerin İçeriği

Hristiyanlıkla ilgili Eski Türkçe metinler fazla sayıda değildir ve bunlar genellikle bütünlüklü olmaktan uzaktır. Aralarında içerik bakımından dikkat çekenler ise Yakup İncilinin Eski Uygurca çevirisine ait seksen satırlık bir metin, Aziz George efsanesi hakkında yazılan ve ancak yirmi yedi satırı günümüze kadar ulaşan metin parçası, Pavlus ile Thekla’nın İşleri anlatısının ve iman esaslarını içeren amentünün bir bölümüdür.

Yakup İncili, Hristiyanlıkta apokrif olarak kabul edilen İncillerden biridir ve Hz. Meryem ile Hz. İsa'nın doğumu ve çocukluğu hakkında yazılmıştır. Bu yüzden bebeklik İncili olarak da adlandırılmaktadır. MS. II. yüzyıla tarihlenen metnin orijinal dili Grekçedir ve en eskisi Süryanice olan çeşitli Doğu yazmaları da bulunmaktadır (James 38). Eski Uygurca çeviri, gerek esinlendiği Yakup İncilinde gerekse kanonik kabul edilen İnciller arasında yalnızca Matta İncilinde bulunan yıldızbilimcilerle ilgili bölümün farklı bir versiyonunu barındırmaktadır. Buna göre Hz. İsa'nın doğumunu bir yıldız vasıtasıyla öğrenen yıldızbilimciler doğudan Kudüs'e gelirler ve yine bu yıldızın yol göstermesiyle Beytullahim'de Hz. İsa ve Hz. Meryem'i bularak altın, günnük ve tütsü armağan ederler. Ardından Kral Herodes'in yanına dönmeleri için rüyalarında (veya Yakup İnciline göre bir melek tarafından) uyarılarak başka yollardan ülkelerine dönerler (bk. Matta 02: 01-12; Yakup 21: 01-04). Eski Uygurca çeviride bunların dışında Hz. İsa'nın beşiğinden bir taş parçası kopararak yıldızbilimcilere verdiği, ancak ne kendileri ne de hayvanları bunu taşıyamadığı için bir kuyuya attıkları ve o anda büyük bir ateşin yükseldiği yazmaktadır. Devamında da yıldızbilimcilerin yaptıklarından pişman olduğu ve o günden beri de ateşe taptığı anlatısı bulunmaktadır (*U 9175₃₆₋₆₁). Bu parçanın öteki dillerdeki çevirilerinde bulunmaması bu çevirinin özellikle Orta Asya'da ateşe tapanlarla ilgili yapılmış olduğunun bir göstergesidir (Tezcan 305). Ancak ilginçtir ki Yakup ve Thomas İncilleri gibi muhtelif metinlerden izler taşıyan ve aslının Süryaniceye dayandığı anlaşılan Arapça apokrif bir İncil metninde (Elliott 100; Burke 112-116) bu kez gökbilimcilerin Zerdüşt'ün önceden haber verdiği gibi Kudüs'e geldiği yazmaktadır (bk. Ar. Çocukluk İncili 07). Bu durum özellikle Süryani ve Nestûrî kültür çevresinde oluşturulan metinlere eklenen Zerdüştlük ile ilgili parçaların çeşitlilik gösterdiğini, dolayısıyla yalnızca Orta Asya'daki değil Ortadoğu ve diğer coğrafyalardaki Zerdüşt inananları için de hazırlandığını düşündürmektedir.

Aziz George ile ilgili Eski Uygurca metin parçası, içerik bakımından dua ve şefaak özelliği göstermektedir. Dolayısıyla eldeki metin, bu efsaneye bir tür ek olabilir (ZiemeKirche 93). İslamî kültürde de *Circîs* olarak bilinen azizle ilgili Kur'an-ı Kerim ve sahih hadislerde bilgi bulunmamaktadır, ancak hakkında peygamber kıssası tarzındaki eserlerin çeşitli anlatılara sahip olduğu ifade edilmektedir (Tümer 26). Gerek Türk tasavvuf edebiyatı gerekse klasik Türk edebiyatı metinleri üzerinden onun peygamber olarak kabul edildiği ve Hz. Circîs şeklinde nitelendirildiği anlaşılmaktadır (Ataseven 567-568).

Uygurca metinden hareket ederek Aziz George'un Türkler tarafından henüz Orta Asya'da öğrenildiğini, Anadolu'ya geldiğinde ise bu kez İslamiyet vasıtasıyla yeniden tanındığını ifade etmemiz mümkündür.

Eski Türkçe Hristiyan çevreye ait metinlerden bir diğeri Pavlus ve Thekla'nın İşleri olarak bilinen apokrif metnin Uygurca çevirisidir. Hikâyeye göre Pavlus'un vaazlarından etkilenen Thekla adındaki genç kız, onu takip etmeye başlar, zulüm ve ölümlerden mucizeler göstererek kurtulur ve sonunda Seleucia'da (bugünkü Silifke) hayatını kaybeder (Davis 6-7; Elliott 353).

Yukarıda belirli özellikleriyle tanıtılan metinlerin yanı sıra dualar, itiraf (sakrament) ve ritüel metni, dilekçe örneği gibi yazılı ürünler bulunmaktadır. Ayrıca Yedisu bölgesinde bulunan Süryani, Uygur harfli veya iki dilli mezar taşı kitabeleri yine bu çevreye ait metinler arasındadır.³ Son olarak herhangi bir dinî içeriğe sahip olmamakla birlikte bir kısım Eski Uygurca belgede Hristiyanlık ile ilgili terimlere rastlanabildiği belirtilmelidir (bk. *mysdr* maddesi).

Hristiyan Çevreye Ait Eski Türkçe Metinlerde Dinî İfadeler

axıl xanı: Turfan'da bulunan metinlere nazaran oldukça az sayıda olmasına rağmen Karahoço'da da Süryani alfabesiyle yazılmış Hristiyan çevreye ait Eski Türkçe metin parçaları keşfedilmiştir. İlgili metinlerde geçen bu söz öbeğinin ilk unsuru Ar. '*aql* "akıl, us" sözcüğünden başka bir şey değildir; "akıl hanı" veya "akıl efendisi" şeklinde Türkiye Türkçesine aktarabileceğimiz bu ifade biçimi, muhtemelen Tanrı karşılığında kullanılmıştır.

axıl xanı kölitür (ZiemeKirche *W*₀₂) "Aklın efendisi (her şeyi) kapsar."

alkış: Eski Türkçe *alka-* "övmek, yüceltmek" eylemine {-Xş} yapım ekinin (Gabain 55; OTWF 262; Eraslan 108) eklenmesiyle oluşan sözcük, temelde "hayır dua, iyi dilek, kutlama" anlamlarına sahiptir (UW 2015 97). Eski Uygurlarda dinî çevreler bu temel anlama dayanarak sözcüğe çeşitli yan anlamlar kazandırmıştır, öyle ki Hristiyanlıkla ilgili metinlerde "methiye, övgü duası; hayır dua" karşılığındadır (UW 2015 98-99).

alkış kıl bizni üzä kim tapınur biz (ZiemeKirche *E*₁₀₋₁₁) "(Sana) hizmet eden bizleri kutsa!"

alkışlıg: *Alkış* isim tabanına {+lXg} yapım ekinin (Gabain 44; OTWF 139; Eraslan 99) eklenmesiyle oluşan sözcük, temelde "hayır duası, şükran, kutlama" anlamlarına gelmektedir (UW 2015 99). Eski Türkçe metinlerde kul-

lanımı sınırlı olmakla birlikte aynı anlamda Toh. kökenli *şap* ile ikileme içinde tespit edilmiştir (Karaman 402).

t(ä)ñri-dä alkışğ bağ bağ kutıña (U 5795 r₀₁₋₀₂ / ZiemeKirche 33) “Tanrı’nın lütfuyla majestelerine...”

amin: Semavi tüm dinlerde dua ve ibadet ederken kullanılan Sami kökenli bir sözcüktür (Payne-Smith 19). Eski Türkçe Hristiyan metinlerinin büyük çoğunluğu kaynak olarak Süryani metinlerine dayandığı için *amin* sözcüğünün bu çevrede Süryaniceden alıntılandığı anlaşılmaktadır. Bugün Türkçede yaşayan *âmin* ise İslamiyet’in kabulüyle birlikte Orta Türkçe döneminde yeniden, ancak bu kez Ar. (< *āmīn*) üzerinden alıntılanmıştır.

amin amin tep munı tæg beş kata bitip ävdä ogul kız okıtıp äşidmäki bolzun amin (ZiemeKirche C_{uig VII / 01-06}) “Amin amin diye bunun gibi beş kere yazıp evde erkek ve kızlara okutun, duyulsun. Amin!”

amrak tñri m(a)şiha: Eski Türkçe Hristiyan metinlerinde Hz. İsa’yı nitelemek, onu övmek adına pek çok söz ve tamlama kullanıldığı görülmektedir. “Sevgili Tanrı Mesih” anlamına sahip bu tamlamanın üçüncü unsuru *m(a)şiha*, “meshedilmiş” anlamına gelen Soğd. *mš’yy*’ sözcüğünden Eski Türkçeye geçmiştir (Gharib 219). Hristiyan metinleri dışında tespit edilemeyen sözcük, ilerleyen dönemlerde yeniden ancak bu kez Ar. (< *mesih*) üzerinden alıntılanmıştır. *Tñri m(a)şihanın* yanı sıra *m(a)şiha tñri* şeklinde bir kullanım da söz konusudur.

amrak t(ä)ñri m(a)şiha kut berzün inçä bolzun (Pell. chin. 3509^{LVIII margine} / ZiemeKirche 39) “Sevgili Tanrı Mesih saadet versin, öyle olsun!”

ançm(a)n: Eski Türkçe Hristiyan metinlerinin yanı sıra Mani metinlerinde de görülen sözcük, “(dinî) topluluk, rahipler topluluğu” anlamına gelmektedir ve Part. *ançaman* / Soğd. *’nçmn* sözcüğünden Eski Türkçeye geçmiştir (UW 2015 155-156). Daha çok İrani coğrafya üzerinden yayılan dinlere ait metinlerde kullanılmış olup örneğin Budist metinlerde aynı anlamda Türkçe kökenli *el*, *kuvrag*, *terig* ve bir alıntı olarak *bursoñ* gibi sözcükler bulunmaktadır. Eski Uygur dönemi sonrası Karahanlı Türkçesiyle birlikte kullanımdan düşmüştür.

arka ançman bağlär-kä (U 5833 r₂ / ZiemeKirche 34) “Bütün cemaat beylerine!”

apiskopa: Aziz George ile ilgili metin parçasında tek örnek olarak bulunan sözcük “piskopos” anlamına gelmektedir. Gr. *ἐπίσκοπος* sözcüğüne dayanmakla birlikte Soğd. üzerinden (< *psqwp*) Eski Türkçeye geçmiştir (Gharib 52).

kim maña atayu arıg baçağ baçasar m(a)tripolita apiskopa başın arıg dentarlarıg ötüğçi tutup (ZiemeKirche *H*₂₀₋₂₃) “Kim beni çağırıp saf bir şekilde oruç tutarsa, Metropol Piskopos başta olmak üzere saf din adamlarını ricacı tutup...”

arhant: Esasen Budist terminolojide “kurtuluş yolunun dördüncü ve son aşamasında olan Budist rahip” anlamındadır; Manihaist çevreye ait metinlerde de “rahip, seçkin” anlamıyla kullanılmıştır (UW 2015 230-231) ve Soğd. *r’γ’n* sözcüğünden Eski Türkçeye geçmiştir (Gharib 56). Ancak Pavlus ve Thekla’nın işlerini anlatan metin parçasında da *Pavlus* adı yerine muhtelif satırlarda pek çok kez yer almaktadır. Aynı şekilde metnin dördüncü satırında Pavlus’un temsil ettiği Hristiyanlık öğretisi *burhanlarının nomın* olarak anılmaktadır. “Bu dil kullanımı ancak Uygurca burhan sözcüğünün temel kelime dağarcığının bir parçası olması ve bir anlamda herhangi bir din kurucusunu ifade edebilmesiyle açıklanabilir” (Zieme, *Paulus und Thekla* 60; ZiemeKirche 104). Sonuçta farklı dinlere ait terimlerin bu şekilde birbirinin yerine kullanılması, Eski Uygur toplumunun inanç konusunda yaşadığı karışıklığı ve iç içe geçmişliği göstermesi bakımından güzel bir örnek teşkil etmektedir.

*arhant adın bir *Anz[io] atl(1)g uluşgaru barıp burhanlarının nomın nomlayın tesär* (ZiemeKirche *I*₀₂₋₀₅) “Pavlus, Antakya adlı şehre gidip ‘Hz. İsa’nın öğretisini öğreteyim.’ dediğinde...”

arıg kız: Eski Türkçenin tercümeyle dayanan diğer dinî içerikli eserlerinde olduğu gibi Hristiyanlıkla ilgili metinlerde de alıntı sözcüklerin yanı sıra belli tamlamalar vasıtasıyla dinî ifadelerin karşılandığı görülmektedir. Temel anlamı “saf, temiz kız” olan *arıg kız* ifadesi, Budist çevreye ait İyi ve Kötü Kalpli Prens Masalında da tespit edilmiş olmasına rağmen (bk. İKPÖ XLI₂, XLIII₁) Hristiyan amentüsünün tercümesi olan metin parçasında doğrudan Hz. Meryem’i nitelemek için kullanılmıştır.

tuga b(ä)lgürü yarlıkadı arıg yel küçintän arıg kız m(a)rd miryam tan-ça (ZiemeKirche *A*₁₂₋₁₅) “Kutsal Ruh’un gücüyle bakire Hz. Meryem’in bedeninden doğup görünmeye tenezzül etti.”

arıg yel: Hristiyanlıkta bulunan teslis (üçleme/üçlü birlik) inancına göre Tanrı, üç ilahi şahıstan oluşmaktadır ve bunlardan üçüncüsü Türkiye Türk-

çesinde *Kutsal Ruh* olarak adlandırılmaktadır. Ayrıca kavramın Ar. karşılığı olan *Rûhu'l-Kudüs* de kullanılmakta ve İslamiyet'e göre vahiy meleği Cebrâil'i işaret etmektedir. Eski Uygurlar ise aynı ilahi varlığı Soğd dilindeki örneklerden hareketle *arig yel* "temiz, saf rüzgâr" şeklinde adlandırmışlar, diğer bir deyişle Türkçeye kazandırmışlardır. Öyle ki Soğd Hristiyan metinleri incelendiğinde ilgili varlığın adı *zprt w't* olarak geçmekte ve bu da "temiz, saf rüzgâr, ruh" gibi anlamlara gelmektedir (Zieme, *das nestorianische Glaubensbekenntnis* 177; Ashurov 174). Bununla birlikte *arig* sözcüğü tek başına Mani ve Hristiyan metinlerinde "temiz, ışık; temizlik, ışık ilkesi" anlamında bir kullanıma da sahiptir (UW 2015 241).

Arig yel tamlamasına yalnızca Hristiyanlıkla ilgili metinlerde değil Mani metinlerinde de tesadüf edilmektedir: *ymä inçä biliñlär ol y(a)ruk kızı ögütmiş ög arig yel kañ(ı)m(ı)z ulug elig t(ä)ñri hanı z(ä)rua t(ä)ñri* (Le Coq 15). Willi Bang (*Manichaeische Hymen* 9) ilgili satırlarda sıralanan varlıkları "[I] a. Işığın bakiresi, kutsanmış anne. b. Kutsal ruh c. Babamız, büyük kral, tanrıların prensi" olarak vasıflandırmakta ve Manihaist üçleme inancına dikkat çekmektedir. Sonuçta Eski Uygurların her iki dinî çevrede de bu tamlamaya özel bir anlam yüklediği ortadadır.

[ymä tonan]tı arig yel küçintän boltı tükäl yahjuk-ça (ZiemeKirche *A*₀₈₋₁₁) "Yine Kutsal Ruh'un gücüyle elbisesini giydi (vücut buldu), tamamen insan oldu."

arix oñlion nom bitig: Karahoço metinlerinde bulunan bu söz öbeği, "saf, temiz İncil kitabı" anlamına sahiptir. *Oñlion* "İncil, Yeni Ahit" sözcüğünün etimolojisi için bk. *oñlion*.

neteg kim arix oñlion nom bitigtä m(a)şiha m(a)r(a)n yarlıxamakı mu turur (ZiemeKirche *T*₀₀₈₋₀₁₀) "Nitekim temiz İncil'de Efendimiz Mesih böyle bu yurmadı mı?"

ayig kılınç: "Kötü davranış, günah" anlamlarına sahip bu tamlama, herhangi bir dinî çevre ayrımı olmaksızın tüm Eski Türkçe metinlerde tespit edilebilir. UW'de (2017 87) "suç, günah" şeklinde açıklanmış olup bir dua parçasında yer almaktadır.

uluş-ta nä kılmiş ayig kılınçların ökün-mäs[ä]r-lär öz kántü ay[ıg] kılınçları özlärinä yağı bolgay-lar (ZiemeKirche *D*₇₋₁₀) "...dünyada işledikleri günahlardan pişman olmazlarsa bu günahlar kendilerine düşman olacaktır."

ayıg kılınçlığı: *Ayıg kılınç* tamlamasının ikinci unsuru olan *kılınç* “huy, tabiat” isim gövdesine {+IXg} yapım ekinin (Gabain 44; OTWF 139; Eraslan 99) eklenmesiyle oluşan söz öbeği, “günahkâr, günahı olan, günah işlemiş” (UW 2017 91) anlamlarına sahiptir.

takı ɣ(ä)mä bitiyü täginälim z(a)hary-a ulug dentarnıñ ölüm täginmişi ayıg kılınçlıg herodes han älginä (ZiemeKirche B₆₅₋₆₈) “Ayrıca büyük peygamber Zekeriyâ’nın günahkâr kral Herodes’in elinden olan ölümünü saygıyla yazalım.”

baça-: “Oruç tutmak” anlamına sahiptir. Sir Gerard Clauson, bu eylemden türetilen *baçağ* ile ilgili öne sürülen görüşlerin aksine bunun şüphe götürmeyecek biçimde Türkçe olduğunu belirtmiştir (ED 293a).

kim maña atayu arıg baçağ baçasar m(a)tripolita apiskopa başın arıg dentarlarırğ ötüğçi tutup (ZiemeKirche H₂₀₋₂₃) “Kim beni çağırıp saf bir şekilde oruç tutarsa, Metropol Piskopos başta olmak üzere saf din adamlarını ricacı tutup...”

baçağ: İslamiyet’in kabulü öncesi Türk dilinde “oruç” anlamında kullanılan sözcüklerden biridir. Karahanlı devrinde de “Hristiyan orucu” anlamıyla bir süre daha kullanılmaya devam etmiştir (Ercilasun ve Akkoyunlu 177). Clauson, sözcüğün Türkçede alıntı olarak bulunmayan Soğd. *p’syk* “ilahi” ile ilişkilendirilmesinin hatalı olduğunu öne sürmüştür (ED 293b). Bununla birlikte eylemin Soğd. *pa-* “korunmak”tan türetilen **páč* sözcüğüne dayandığını ileri süren araştırmacılar da bulunmaktadır (bk. Gabain 266; Eraslan 555). İslamiyet ile birlikte Karahanlı Türkçesi devrinde Fars. kökenli *oruç*, ilgili sözcüğün yerini almıştır (ED 293b). Hristiyan çevreye ait metinlerde yer alan *arıg baçağ* tamlamasının *Altun Yaruk* ve *Huastuanıft* gibi farklı dini çevrelere ait eserlerde de görülmesi mümkündür.

kim maña atayu arıg baçağ baçasar m(a)tripolita apiskopa başın arıg dentarlarırğ ötüğçi tutup (ZiemeKirche H₂₀₋₂₃) “Kim beni çağırıp saf bir şekilde oruç tutarsa, Metropol Piskopos başta olmak üzere saf din adamlarını ricacı tutup...”

bäg kutı: “Haşmetli, yüce bey” anlamındaki ifade, Hristiyan çevreye ait metinlerde Hz. İsa ve azizler için de kullanılabilen unvanlardan biridir.

t(ä)ñri-dä alkışlıg bäg bäg kutıña işug sav[ım] (U 5795₀₁₋₀₂ / ZiemeKirche 33) “Tanrı tarafından kutsanmış kral, haşmetli kral İsa, sözüm...”

bäg tãñri: Bir dua metninde yer alan bu ifade, temelde “kral-tanrı” şeklinde anlamlandırılabilir olmakla birlikte geçtiği metnin tamamı göz önünde bulundurulduğunda doğrudan Hz. İsa’ya ithafen kullanılmıştır. Bu bakımdan ilgili tamlama, Hristiyanlıkta Hz. İsa için kullanılan *kral* veya *krallar kralı* metaforunun Eski Türkçedeki karşılıklarından biri olarak değerlendirilebilir.

[al]ku sıylug yazukluglarig sıyınta yazukın[-ta kutgar]daçı y(a)rıkancuçı bæg t(ä) ñri-ä (ZiemeKirche D₂₈₋₂₉) “Ey bütün günahluları günahlarından arındıran Tanrı!”

bäglär bägi: Türkçede eskiden beri bir unvan olarak kullanılan ve “beyler beyi” anlamına gelen bu tamlamaya ilk İslamî dönem eserlerinde de rastlanmaktadır: *ölümüg tıdar erse dünya nãñil/bolup ölmägäy ärdi bäglär bägi* (KB₁₁₉₇). İncil metinlerinde bulunan *krallar kralı* metaforuna dayanarak bu tamlamanın Eski Türkçede Hz. İsa’yı nitellemek için kullanıldığı anlaşılmaktadır.

] bäglär bägi //lar (ZiemeKirche N₁₅) “...beyler beyi...”

burhan: Sözcüğün Hristiyan çevreye ait metinlerdeki özel kullanımıyla ilgili olarak bk. *arhant* maddesi.

buşı: “Sadaka, bağış” anlamındaki sözcük ile Eski Uygurcanın özellikle dinî nitelikli eserlerinde pek çok kez karşılaşılmaktadır. Çin. 布施 *bù shī* (GOÇ. *puä`şi*) sözcüğüne (Pulleyblank 42, 282) dayanan *buşı*, Karahoço metinlerinde *sadaxa* ve *lab* ile ikileme içerisinde de kullanılmıştır.

bir menü tãñrikä buşı bermişkä nom berür (ZiemeKirche T₀₅₅₋₀₅₆) “Her kim ebedi Tanrı için sadaka verirse ona öğretir.”

buyan: Herhangi bir dinî çevre ayrımı yapmaksızın Eski Türkçe metinlerde “iyi amel, sevap; şans, talih” gibi anlamlarda kullanılmıştır. Skt. *punya* sözcüğüne dayanmakla birlikte Soğd. (< *pwny'n*) üzerinden Eski Türkçeye geçmiştir (Gharib 329). İfade edilen kavram için ayrıca *ädgü kılınç* tamlaması oluşturulmuş ve pek çok kez *buyan* ile birlikte ikileme şeklinde metinlerde tespit edilmiştir (Şen 80).

Sözcük daha sonraki dönemlerde de Türk dilinde var olmaya devam etmiştir, Kaşgarlı *myuan* şeklinde kaydettiği sözcüğe doğrudan “sevap” anlamı verir (Ercilasun ve Akkoyunlu 419). Karahanlı dönemi eserlerinden bir diğeri olan KB’de sözcüğün pek çok kez kullanılmış olması, İslamiyet sonrası dönemde bir müddet daha varlığını koruduğunu gösterir. Zira sonrasında yerini Ar. kökenli *‘amel*, *sevâb* ve *talih* gibi sözcüklere bırakmıştır.

takı y(ä)m[ä] bu buyan ä[dgü kılınç küçintä ka]ñımız (ZiemeKirche F₅₄) “Ve yine bu iyi amel gücüyle hanımız...”

buyançı: *Buyan* isim tabanına {+çl} yapım ekinin (Gabain 43; OTWF 110; Eraslan 95) eklenmesiyle oluşan sözcük, temelde “Merhametli, iyiliksever” anlamına sahiptir ve yine *buyan* gibi tüm Eski Türkçe metinlerde karşımıza çıkmaktadır.

buyançı t[egin] t(ä)ñrim kutı bügüläyü y(a)rlı-kap nätäg intkisi ärsär (ZiemeKirche G₀₉₋₁₁) “İyiliksever Prens Hazretlerim bilgelikle merhamet edip eğer mümkünse...”

bün: Sözcük temelde “hata, kusur; günah” anlamına sahiptir. KB’de yaygın bir biçimde *ärdäm* sözcüğünün zıddı olarak bulunmaktadır (ED 347b). DLT’de de *böñ* şeklinde “iri, kaba; saf” anlamıyla kaydedilmiştir (Ercilasun ve Akkoyunlu 491). Karahoço metinlerinde yalnızca bir kez geçmektedir.

bününj üzä yazux xılınç yazux xaxxanmas mu s(ä)n (ZiemeKirche T₀₀₆₋₀₀₇) “(Bu) suçunla günah, kusur işlemiş olmaz mısın?”

çuñla: St. Petersburg’da muhafaza edilen SI 4847 numaralı fragman, Hristiyan Uygurlarla ilgili iki metin parçası içermektedir. Özellikle *verso* yüzdeki metin, ayinler esnasında kullanılan çeşitli eşyaların sıralanması bakımından dikkat çeker. Buradan hareketle Eski Uygurların “çan” karşılığında *çuñla* sözcüğünü kullandığını görmekteyiz. Köken bilgisiyle ilgili olarak Takao Moriyasu, sözcüğün Çin. *zhong* 鐘 ve *luo* 鑼 sözcüklerinden oluşmuş bir alıntı olduğunu ifade eder (BT XLVI 90).

bir çuñla (SI 4847_{4v} / ZiemeKirche 38) “...bir çan...”

dentar: Soğdcadan Türk diline geçen *dentar-dendar* sözcüğü, özellikle Eski Uygurca eserlerde (Budist, Manihaist veya Hristiyan çevre ayrımı olmaksızın) tespit edilmektedir. “Din adamı, rahip; aziz, ermiş” anlamına sahip *dentar*, Soğd. *dynd*’r ~ *dnd*’r sözcüğüne dayanmaktadır (Gharib 149). İslamiyet’in kabulüyle birlikte ilerleyen dönemlerde *dindär* sözcüğünün “dinin gereklerini yerine getiren (kişi), mütedeyyin” anlamıyla kullanılmış olması muhtemel bir yeniden alıntılama işaret etmektedir.

takı y(ä)mä bitiyü täginälim z(a)hary-a ulug dentarnıñ ölüm täginmişi ayıç kılınçlıg herodes han älğintä (ZiemeKirche B₆₅₋₆₈) “Ayrıca büyük peygamber Zekeriyâ’nın günahkâr Kral Herodes’in elinden olan ölümünü saygıyla yazalım.”

ädgü kılınç: Dinî ritüellerle ilgili düzenlenmiş bir metinde iki kez yer alan *ädgü kılınç* tamlaması “iyi amel, davranış; sevap” gibi anlamlara sahiptir. Budist metinlerde Skt. *punya* karşılığında kullanılmıştır (UW 2017 153-154). Karahanlı Türkçesi döneminde de tamlamayı tespit etmek mümkündür: *iki nän bilä är qarırmas özi / bir ädgü kılınçı bir ädgü sözi* (KB₁₈₁).

Ädgü kılınç, diğer Eski Uygurca metinlerde örnekleri olduğu üzere burada da *buyan* ile birlikte ikilemeli olarak kullanılmıştır.

buyan ädgü kılınç küçindä [] (ZiemeKirche F₇₀) “İyi amel sayesinde...”

ärkägün: Eski Türkçe metinlerde “(Nestûrî) Hristiyan” anlamında sık kullanılan sözcüklerden biridir ve şahıs adlarından sonra gelerek unvan grubu oluşturduğu pek çok örnek bulunmaktadır. Moğolcada *erkegün/erkeün* olarak görülmektedir (Lessing 329b) Hamilton ve Ligeti başta olmak üzere bazı araştırmacılar sözcüğün kökeniyle ilgili olarak Gr. *ἀρχων* ve Lat. karşılığı *archaon* sözcüğüne işaret etmiş olsa da hangi dilden alındığı konusu belirsizliğini korumaktadır (ZiemeKirche 17-18). Sözcüğün Çince transliterasyonu olan 也里可温 *yělikēwēn* ise Yuan döneminde Nestûrîlerin yanı sıra Katolik Hristiyanlar için de kullanılmıştır (Tang 5). Metinlerde *ärkägün* dışında bunun kısaltılmış biçimi *ärk* ve çokluk biçimi olan *ärkäküt* örneklerine rastlanmaktadır.

ärkägü[n]-lär-nin yarukı yulası ywsp tæg körklüg m(ä)ñis-lig ärip bilgä-lär-nin t(a)luy tikizi kök-täki friştilär küzätçi-lig ärip (ZiemeKirche J₇₋₁₀) “...Hristiyanların meşalesi Yusuf gibi güzel ve sevimli olanlara, gökteki meleklerin koruduğu okyanus derinliğindeki bilgelere...”

elig han: Budist metinlerde sıklıkla görülen bu ikileme “hükümdar, imparator” anlamlarına sahiptir. Hristiyan metinlerinde ise Hz. İsa’ya atfedilen bir unvan olarak karşımıza çıkar, zira İncil’deki çeşitli ayetlere dayanarak Hristiyanlık dininde Hz. İsa için kullanılan unvanlar arasında kral da bulunmaktadır.

ögmäk alkış ötündülär elig han m(a)siha t(ä)ñrikä (ZiemeKirche B₁₉₋₂₁) “Kral Mesih’e övgü ve şükürlerini arz ettiler.”

eltv(a)r vrişti: Kıyamet ve diriliş içerikli Eski Türkçe bir metin parçasında yer alan bu ifade “yargıç melek” anlamına gelmektedir. İncil’in Yuhanna tarafından hazırlanan Vahiy bölümünde melekler şüphesiz yargıç görünümündedir, ancak herhangi belirgin bir terim kullanılmamıştır, dolayısıyla

bu metnin İncil'e dayanan orijinal bir metin olduğu varsayılabilir (ZiemeKirche 133).

İfadeyi oluşturan sözcüklerden ilki olan *eltv(a)r* “yargıç, hâkim” şeklinde anlamlandırılmış ve Orhun Yazıtlarından itibaren görülen *eltäbär* unvanı ile ilişkilendirilmiştir (ZiemeKirche 133; Wilkens 256). Ancak sözcüğün Türkçe olarak değerlendirilmesinin yanı sıra⁴ yabancı dillerden alıntı olabileceğini ifade edenler de bulunmaktadır. Örneğin Clauson (ED 134b) bunun ya bir alıntı ya da *el* sözcüğü ile **täb-/täv-* eyleminin geniş zaman biçiminin birleşmesiyle oluştuğunu belirtir. Yakın dönemde Róna-Tas sözcüğü İranî dillerde mevcut olan *đätβar/dädwar* “yargıç” sözcüğü ile ilişkilendirmiştir. Ona göre Orta Farsça *đätβar*, Mani Farsçası *litβir* ve Baktrice *ladbar*, Eski Türkçeye **älätbär* olarak geçmiş ve Eski Doğu Türkçesinde *ltbr*, Eski Batı Türkçesinde *ältäbär-elteber* şeklini almıştır (Róna-Tas 8). Sözcüğün “yargıç” anlamıyla kullanımı Eski Uygur metinleriyle sınırlıdır, diğer tarihî Türk lehçelerine ait metinlerde siyasi ve askerî bir unvan olarak karşımıza çıkar.

Tamlamanın ikinci unsuru olan *vrišti-frešti* “melek” ise İslamiyet'in kabulü sonrasında da Türk dilinde kullanılmaya devam etmiştir. Soğd. *frjsty* sözcüğüne dayanmaktadır (Gharib 157).

eltv(a)r vrišti-lä[r] (ZiemeKirche *N₀₅*) “Yargıç melekler...”

frišti: bk. *eltv(a)r vrišti*.

g(a)vryil: U 6072 numaralı Eski Uygurca fragman, bazı meleklerin adının Eski Türkçedeki formlarını öğrenmemize imkân tanır. Buna göre *g(a)vryil*, Soğd. *gbry'yl* sözcüğünün Eski Türkçeye alıntılanmış şekli olup (Gharib 162) Cebrâil karşılığında kullanılmıştır.

g(a)vryil mixail krubi sarpi kutlug [] (U 6072 v₂/ ZiemeKirche 35) “Cebrâil, Mikâil, Kerubim, Serafim, yüce...”

gumra: Eski Türkçe Hristiyanlık metinlerinde “manastır” karşılığında kullanılan alıntı sözcüklerden biridir. Sry. ‘*wmr*’ sözcüğüne dayanmakla birlikte Soğd. (< *ymr*) üzerinden Eski Türkçeye geçmiştir (Gharib 174; ZiemeKirche 88).

gumradın kitmiş-dä bermädi (ZiemeKirche *G₀₆₋₀₇*) “Manastırdan gittiğinde vermedi.”

han: bk. *elig han*.

ıduk: Eski Türkçede “kutsal, mukaddes” anlamına gelen sözcüğe Orhun Yazıtlarından itibaren rastlanmaktadır: *üzä türk täyrisi türk ıduk yiri subı ança itmiş* (KT_D 10-11). Eski Uygurcada var olmaya devam eden sözcüğün ayrıca *kut* ile birlikte hükümdarların sülale adı veya unvanı olarak kullanıldığı görülmektedir (Arat, *Herrschartitel Iduq-qut* 150). DLT’de “mübarek olan her şey” şeklinde açıklanan sözcük ile ilgili olarak serbest bırakılan her hayvana *ıduk* dendiği ve sahibinin üzerine adak olduğu için bu hayvanın sırtına bir şey yüklenmediği gibi bilgiler bulunmaktadır (Ercilasun ve Akkoyunlu 31). Karahanlı Türkçesi dönemiyle birlikte yerini Ar. kökenli *mukaddes* ve *mübarek* gibi sözcükler almıştır.

[*ıdu[k] y(a)rl(ı)gıg t(ä)ñri elig t(ä)ñrikän[ımız*] (U 6072₄ / ZiemeKirche 35) “..kutsal buyruğu İlahi Kralımız...”

ışug: İsa adının Türkçedeki ilk karşılığı olan sözcük, gerek İsa peygamber gerekse şahıs adları için kullanılmıştır. Sry. *ışw*‘ sözcüğüne dayanmakla birlikte Soğd. (< *ışw*) üzerinden Eski Türkçeye geçmiştir (Gharib 88; ZiemeKirche 183). Günümüzde var olan İsa adı ise İslamiyet’in kabulüyle birlikte bu kez Ar. (< *İsā*) üzerinden alıntılanmıştır.

bu ışug yeri-niñ bitigi ol (*U 9316 v₁ / ZiemeKirche 183). “Bu, İsa’nın arazisinin belgesidir.”

k(a)şışa: Yalnızca Karahoço metinlerinde geçen sözcük “keşiş, papaz” anlamına sahiptir ve Sry. *qışs*’ (Payne-Smith 522) sözcüğünden Eski Türkçeye geçen bir alıntıdır. İslamiyet’in kabulüyle birlikte Fars. (< *keşîş*) üzerinden Türkçeye yeniden alıntılanmıştır (Steingass 1035b).

k(a)şışa x’x’sx /// (ZiemeKirche W₀₈) “...Rahip...”

kertgün-: Hristiyanlık ile ilgili metinlerde şimdiye kadar yalnızca bir kez tespit edilen bu eylem, “inanmak, iman etmek; güvenmek” anlamlarına sahiptir ve ilk örnekleri *kertkün-* şeklinde Manihaist metinlerde görülmektedir: *burhanlar arıg denđarlar nomlasar kertkünmäd(i)n t(ä)rtrü yänä ig(i) dāyü* (Huast₁₇₁₋₁₇₃). Ayrıca Eski Uygur Türkçesinde eylemin aynı temel anlam çerçevesinde *ädkär-*, *süzül-* ve *uk-* ile ikilemelerde yer aldığı görülmektedir (Şen 159). Gabain (49) eylemin *kertü* sözcüğüne eklenen {+n-} ekiyle oluştuğunu ifade ederken Clauson (ED 739b) morfolojik bakımdan bir belirsizlik olduğunu, ancak *kertü* ile aynı köke dayandığını belirtir. Erdal da (OTWF 605) eylemin çeşitli metinlerdeki imla farklılığına dikkat çekmiş ve

kertü ile ilişkili olmasına rağmen aradaki türetme ilişkisinin belirsiz olduğunu ifade etmiştir.

Eylemin Türk dilindeki varlığı, ilerleyen dönemlerde de devam etmiştir. DLT’de hem *kirtkün-* hem de *kirtün-* şekilleriyle karşımıza çıkar (Ercilasun ve Akkoyunlu 180, 523). Ayrıca Harezmi Türkçesi sözlüklerinden *Mukaddimetü’l-Edeb*’de de tanıklanmıştır (33/2). Bunun dışında Nehcü’l-Ferâdis’tе, Kışaşü’l-Enbiyâda ve hatta Eski Anadolu Türkçesi döneminin bazı eserlerinde arkaik olarak tespit edilebilmektedir.

tænri y(a)rl(ı)gın kertgün (ZiemeKirche L_{33}) “Tanrı’nın sözüne inanın!”

kertgünç: Eski Uygur dinî metinlerinin tamamında tespit edilebilen bu sözcük, “inanç, iman” anlamlarına gelmektedir.

kertgünç köñül-ümin tägsürmädin kalsär y(ä)mä kılıç bögdä boyunumk[a] kit-mägäy-m(ä)n bu tutmuş n[om-lar]tın (ZiemeKirche I_{25-29}) “Boynuma kılıç ve hançer de vurulsa inancımdan, uyulan kanunlardan vazgeçmeyeceğim.”

krubi: Tüm semavi dinlerin literatüründe bulunan hayvan veya kuş benzeri özelliklere sahip göksel kanatlı bir varlığın adıdır. İslamiyet’te *karübiyün* şeklinde bilinen bu varlıklar, Hristiyanlıkta Tanrı’ya en yakın melekler arasındadır (Britannica “cherub” maddesi). Eski Türkçedeki *krubi* formu, köken bakımından Sry. *krwb* sözcüğüne dayanır (Payne-Smith 224).

g(a)vryil mixail krubi sarpi kutlug [] (U 6072 v₂ / ZiemeKirche 35) “Cebrâil, Mikâil, Kerubim, Serafîm, yüce...”

kurb(a)na: Karahoço metinlerinde rastlanan bu ifade, Hristiyanların ekmek şarap ayini olarak da bilinen Efkariya ayini karşılığı kullanılmıştır. Sry. *qurbânâ* sözcüğüne dayanmakla birlikte (Payne-Smith 498) Soğd. (< *qwrbn*) üzerinden Eski Türkçeye geçmiştir (Gharib 200). İslamiyet’in kabulü sonrası Ar. (< *kurbân*) üzerinden Türkçeye yeniden alınılanmıştır.

xayu kişi kim yükünçkä alxışxa kurb(a)naxa kelsärsizlär (ZiemeKirche $T_{096-098}$) “Her kim ibadete Efkariya’ya gelirse...”

kurb(a)naç: “Efkariya bayramına katılan kişi” anlamındaki sözcük, *kurb(a)na* sözcüğüne eklenen {+çI} yapım ekiyle (Gabain 43; OTWF 110; Eraslan 95) oluşmuştur.

kurb(a)naçı dendar arıx ar(a)za tapınur ärkän tolp yertinçünün yazuxın (ZiemeKirche T₁₀₉₋₁₁₁) “Ayine katılan rahip saf Efkaristiya’yı kutlarken bütün yeryüzünün günahını...”

kuvrag: Eski Türkçede “cemaat, dinî topluluk” anlamında kullanılan Türkçe sözcüklerden biridir. *Kuvra-* “toplanmak, birleşmek” eyleminden gelişen sözcüğe Karahanlı Türkçesi metinlerinde rastlanmamaktadır (OTWF 196). İlerleyen dönemlerde Ar. kökenli *cemaat*, *cemiyet* gibi sözcükler Türk dilinde alıntılanacak olsa da *kuvrag* ya da *bursoñ* gibi daha çok rahipler topluluğuna işaret eden sözcüklerin kullanılmamış olması İslamiyet’te ruhban sınıfının bulunmamasından ileri gelir.

arıg kuvra[g] (ZiemeKirche N₂₉) “...temiz cemaat...”

lab: “Bağış, sadaka” anlamındaki sözcük Skt. *lābha* sözcüğünden alıntıdır (Monier-Williams 897). Karahoço metinlerinde Çin. kökenli *buşı* ile ikileme içerisinde kullanılmıştır.

çığayxa lab buşı bermäk suy yazuxnı arıtur (ZiemeKirche T₀₈₅₋₀₈₆) “Fakire sadaka vermek günahlardan arındırır.”

m(a)dm(a)ka: Hristiyan çevreye ait metinler arasında tam olarak neyi ya da kimi temsil ettiği belirsiz sözcüklerin başında gelmektedir. Sry. (< *mdmk*) üzerinden Eski Uygurcaya geçen sözcük temelde “yatak, dinlenme yeri” gibi anlamlara sahiptir (Payne-Smith 253). Gerek Le Coq (49) gerekse Bang (*Georgspassion* 73) sözcüğü *mdman* şeklinde transkripsiyonlamış ancak herhangi bir anlam vermemiştir. ED’de ise (236a) sözcüğün transkripsiyonu *Maryam* şeklinde yapılmıştır. Nihayetinde Sry. köken önerisi Zieme’ye aittir (ZiemeKirche 97) ancak ilgili metne ait tercümede bir anlamlandırma bulunmamaktadır. Metnin bağlamından sözcüğün Kilise yerine de kullanıldığı düşünülebilir ancak her şeye rağmen anlam belirsizliğini korumaktadır.

än ’ilki t(ä)ñri uruğı nom kutı ornaşğusı m(a)dm(a)ka-ka yükünsär tapınsar arıg tütsüg y(a)ruk yula (ZiemeKirche H₂₃₋₂₆) “...önce Tanrı oğlu ve Kutsal Ruh’un ikametgâhı *madmaka*’ya saf tütsü ve mum (yakarak) saygı gösterdiğinde...”

m(a)xbal(a)na: Genellikle Katolik ve Lüteryen kiliselerinde rahip veya diyakozların dinî tören sırasında kullandıkları örtünün adıdır. Köken itibarıyla Sry. *mğbln’* sözcüğüne dayanmaktadır (Payne-Smith 295).

beş m(a)xbal(a)na (SI 4847 v₄ / ZiemeKirche 38) “...beş cübbe...”

mar: Eski Türkçenin farklı içerikteki metinlerinde tespit edilebilen bu terim Sry. kökenlidir (< *mr*) ve “usta, öğretmen; aziz, ermiş” gibi anlamlara sahiptir (Payne-Smith 298). Soğd. (< *mr*) üzerinden Eski Türkçeye geçmiştir (Gharib 215). Nestûriler dışında Manihaistler tarafından da benimsenmiştir (Erdal, *A Grammar of* 183).

takı y(ä)mä antag kişi bar ärsär y(a)ruk yula ursar maña [at]ap t(ä)ñri-kä ötünsär mar giwargiz tep tesär m(ä)n anta tägäyin (ZiemeKirche *H*₀₅₋₀₉) “Ve yine (birisi) mum yakıp beni çağırarak Tanrı’ya yalvarırsa, Aziz George derse ben oraya ulaşayım.”

m(a)şiha mar: Karahoço metinlerinde görülen bu ifade biçimi, “Hz. İsa, Efendi İsa” anlamlarına sahiptir.

neteg kim arıx onlion nom bitigtä m(a)şiha m(a)r(a)n yarlıxamakı mu turur (ZiemeKirche *T*₀₀₈₋₀₁₀) “Nitekim temiz İncil’de Efendimiz Mesih böyle buyurmadı mı?”

matripolita: Hristiyanlıkta belli bir aşamadaki din görevlileri için kullanılan bu unvan, Gr. *μητροπολίτης* (Liddell ve Scott 964) sözcüğüne dayanmakla birlikte Eski Türkçeye Soğd. üzerinden (< *mytr’pulyt*) geçmiştir (Sims-Williams 150).

kim maña atayu arıg baçağ baçasar m(a)tripolita apiskopa başın arıg dentarlarig öügçi tutup (ZiemeKirche *H*₂₀₋₂₃) “Kim beni çağırıp saf bir şekilde oruç tutarsa, Metropol Piskopos başta olmak üzere saf din adamlarını ricacı tutup...”

mäjü täñri: “Ebedi tanrı” anlamındaki bu ifade, Karahoço metinlerinde yer alır.

bir m(ä)ñü täñri s(ä)niñ taxatıñta artux närsär tilämäs (ZiemeKirche *T*₀₆₁₋₀₆₃) “Ebedi tek Tanrı senin sadakatinden başka bir şey istemez.”

mihail: Mikâil karşılığında Eski Türkçede var olan *mihail*, Soğd. *myk’yl* sözcüğüne dayanmaktadır (Gharib 224).

g(a)vryil mihail krubi sarpi kutlug [] (U 6072 v₂ / ZiemeKirche 35) “Cebrâil, Mikâil, Kerubim, Serafim, yüce...”

mogoç: “Büyücü, kâhin” anlamlarına sahip bu sözcük, İncil tercümesinde doğudan Hz. İsa’yı görmeye gelen yıldızbilimcileri tavsif etmek için kullanılmıştır. İster kanonik olsun ister apokrif, İncillerin hiçbirinde bunların

sayısı belirtilmemişken Eski Türkçe metinde üç hediye getirmelerinin yanı sıra akıllarından üç düşünce geçmesi, sayılarının üç olduğu fikrini akla getirir. Kaldı ki Batı Hristiyan geleneğine göre de getirdikleri hediyelerden hareketle yıldızbilimcilerin üç tane olduğu kabul edilmekte ve bu anlatı *üç büyüü* ya da *üç bilge kral* gibi adlarla varlığını sürdürmektedir (Britannica “magi” maddesi). Eski Türkçeye Soğd. üzerinden geçen *mogoç* (Gharib 220) ayrıca Manihaist çevreye ait metinlerde de yer almaktadır (bk. Le Coq 39).

kaçan ol mogoçlar bidilhimka tägdilär ärsär ol yultuz täprämadin şük turdı (ZiemeKirche B₁₁₋₁₃) “Yıldızbilimciler Beytullahim’e vardıklarında o yıldız hareket etmeden sabit bir şekilde durdu.”

mrmyt’: Hz. Davut’a indirilen kutsal kitap olan Zebur’un bölümleriyle ilgili olan sözcük Sry. kökenlidir (Payne-Smith 302).

[*mr*]myt’ [///]g-miş(i)g (ZiemeKirche F₂₄)

msydr: Yolculuk atlarının teslimi hakkında düzenlenen Eski Uygurca bir buyruk metninde yer alan terim, Nestûrî Hristiyanları ve din adamlarını tavsif etmektedir. Köken itibarıyla Soğdcaya dayanmaktadır (Gharib 219).

toñuz yıl üçünç ay bir yan[gıka] msydr-lar-nıñ bir yol at[ın] taykay-takı yolçı-ka berz-ün (U 5329₁₋₃) “Domuz yılının üçüncü ayının birinci gününde Nestûrî Hristiyanların bir yolculuk atını Taykay’daki Yolçı’ya versin.”

nom: Eski Türkçe dinî nitelikli metinlerde sıklıkla karşımıza çıkan ve “kanun, yasa; öğreti” başta olmak üzere çok geniş bir anlam alanına sahip sözcük ile özellikle Budist metinlerde çeşitli dinî-felsefi terimler üretilmiştir. Soğd. *nwm* sözcüğünden Eski Türkçeye geçen sözcüğün aslı Grekçedir (Gharib 246). Karahanlı Türkçesi döneminde de varlığını devam ettiren nom, DLT’de “din ve şeriat” olarak açıklanmıştır (Ercilasun ve Akkoyunlu 403).

kertgünç köñül-ümin tägsürmädin kalsär y(ä)mä kılıç bögdä boyunumk[a] kit-mägäy-m(ä)n bu tutmuş n[om-lar]tın (ZiemeKirche I₂₅₋₂₉) “Boynuma kılıç ve hançer de vurulsa inancımın, uyulan kanunlardan vazgeçmeyeceğim.”

nom bitig: Özellikle Budist çevreye ait metinlerde sıklıkla karşılaşılan (*Kşanti Kılğuluk nom bitig*, *Maitrisimit nom bitig* vb.) bu söz öbeği, “öğreti, kanun kitabı” anlamına gelmektedir. Karahoço metinlerindeki *arix oñlion nom bitig* ifadesinin yanı sıra *nom bitigin* de müstakil olarak İncil yerine kullanıldığı görülmektedir.

neteg kim nom bitigtä yarlıxayur (ZiemeKirche *T*₀₈₆₋₀₈₇) “Nitekim İncil’de buyurur.”

nom kutı: Kutsal Ruh karşılığında kullanılan bir diğer söz öbeğidir (ZiemeKirche 95). Ancak bunun da *arığ yel* ifadesinde olduğu gibi Manihaist bir etki taşıdığı anlaşılmaktadır. İlgili metinlerde “dinin, öğretinin görkemi” şeklinde anlamlandırılmıştır, kilisede ikamet ederek oradakileri aydınlatan ruhun kişiselleşmiş halidir ve aynı zamanda büyük nous (= *vahman*) karşılığındadır (Klimkeit 26; Moriyasu, *die Geschichte des* 244).

äj ’ilki t(ä)ñri uruğı nom kutı ornaşgusı m(a)dm(a)ka-ka yükiünsär tapınsar arığ tütsüg y(a)ruk yula (ZiemeKirche *H*₂₃₋₂₆) “...önce Tanrı oğlu ve Kutsal Ruh’un ikametgâhı *madmak’a* saf tütsü ve mum (yakarak) saygı gösterdiğinde...”

nom tetsisi: İlgili metinlerde yalnızca bir kez tespit edilmiştir ve diğer dinî içerikli eserlerde örneği bulunmamaktadır. “Din, öğreti öğrencisi” anlamındaki söz öbeğinin ikinci unsuru olan *tetsi* Çin. 弟子 *dì zǐ* (GOÇ. *thiaj` tsz`*) sözcüğünden Eski Türkçeye geçmiştir (Pulleyblank 76, 420).

küp-täki älgürçi borug açil[ü(?)] kälürüp bizni täg nom tetsi-si denda[r]lar-ka tutduñuzlar ärsär (ZiemeKirche *J*₁₈₋₂₀) “eğer siz fıçıdaki kuvvetli şarabı getirip bizim gibi öğreti öğrencisi rahiplere sunduysanız (?)...”

nomla-: *Nom* isim tabanına {+IA-} yapım ekinin (Gabain 49; OTWF 429; Eraslan 115) eklenmesiyle oluşan sözcük, “vaaz vermek” anlamına gelmektedir.

*arhant adın bir *Anz[io] atl(ı)g uluşgaru barıp burhanlarnıñ nomın nomlayın tesär* (ZiemeKirche *I*₀₂₋₀₅) “Pavlus, Antakya adlı şehre gidip ‘Hz. İsa’nın öğretisini öğreteyim.’ dediğinde...”

oñlion: İncil’in Eski Türkçedeki adıdır. Pek çok örnekte olduğu gibi Soğdlar vasıtasıyla Türk diline yerleşmiştir. Soğdcada *’wnglywn* (Gharib 75) şeklinde görülen sözcüğün aslı Gr. *εβανγέλιον*dur (Liddell ve Scott 594). İslamiyet’in kabulünden sonra bu kez Ar. üzerinden (< *incil*) ikinci kez alıntılanmıştır.

[*ma]ri şlyb’ oñlionlug* [... (ZiemeKirche *F*₂₇) “...Mari Şlyb İncil...”

otaçı ämçi: İncil metinlerinden anlaşıldığı kadarıyla Hz. İsa hekimlik vasfına sahiptir, çeşitli hastalıklardan muzdarip pek çok insanın iyileşmesine vesile olmuş ve şifa dağıtmıştır. İncil tercümesinde Hz. İsa’nın doğudan

gelen yıldızbilimcilere kendisini *otaçı âmçi* “hekim, şifacı” olarak tanıttığı görülmektedir.

otaçı âmçi y(ä)mä m(ä)n ök ärür-m(ä)n (ZiemeKirche *B*₃₄₋₃₅) “Hekim de yine bizzat benim.”

otagan: Yukarıdaki *otaçı âmçi* örneğinde olduğu gibi yine Hz. İsa’nın şifacı yönünü nitellemek için “hekim, şifacı” anlamında kullanılmıştır. Ota- eylem gövdesine {-GAN} isim-fiil ekinin eklenmesiyle meydana gelmiştir.

artuk[rak] kertgünç köñülin säri[n]sär-siz anıñ otagan tüşi adırtılıg bälgürgäy siziñä (ZiemeKirche *I*₃₀₋₃₃) “Hatta imanlı gönülle sabrederseniz onun iyileştirici gücü size mutlaka görünecektir.”

p(a)tgamv(a)r: Temelde “elçi, peygamber; haberci” anlamlarına sahiptir ve Soğd. *pty’mbyr* sözcüğünden Eski Türkçeye geçmiştir (Gharib 308). Ancak Eski Türkçe metinlerde Hz. İsa’nın havarileri için kullanılan bir unvan olarak karşımıza çıkmaktadır. Aynı sözcük, İslamiyet’in kabulüyle birlikte bu kez Fars. (< *peygâmbër*) üzerinden yeniden alıntılanmıştır.

inçä yarlıkayur luka p(a)tgamv(a)r (ZiemeKirche *L*₂₄) “Havari Luka böyle buyurur.”

r(a)xim: “Rahmet, merhamet” anlamındaki sözcük, Eski Türkçeye Sry. *rhm* sözcüğünden geçmiştir (Payne-Smith 537). İslamiyet’in kabulüyle birlikte Ar. (< *rahîm*) üzerinden yeniden alıntılanmıştır.

çığay üzä r(a)xim xılmaxlıx turur (ZiemeKirche *T*₀₇₀₋₀₇₂) “Fakire merhamet etmektedir.”

r(a)ximlig: *r(a)xim* isim tabanına {+IXg} yapım ekinin eklenmesiyle (Gabin 44; OTWF 139; Eraslan 99) oluşan sözcük, “merhametli, merhamet eden” anlamına sahiptir.

iç närsär r(a)himlix xılmaxlı(ı)g uluxrax küçlügräk ärsär yox (ZiemeKirche *T*₀₉₁₋₀₉₃) “Merhamet etmekten daha yüce bir şey asla yoktur.”

sadaxa: “Sadaka, bağış” anlamındaki sözcük, Eski Türkçeye Sry. *zdqñ* üzerinden geçmiştir (Payne-Smith 110). İslamiyet’in kabulü sonrası Ar. (< *şadaka*) üzerinden yeniden alıntılanmıştır.

inçip buşı sadaxa bergüçi (?) kişiniñ köñli xuşnut (ZiemeKirche *T*₀₅₈₋₀₅₉) “böylece sadaka verecek kişinin gönlü hoşnut...”

sarpi: Türkiye Türkçesinde *seraf* olarak geçen ve tüm semavi dinlerin literatüründe bulunan meleklerin adıdır (Britannica “seraph” maddesi). Eski Türkçe form, Sry. *srp* sözcüğüne dayanmaktadır (Payne-Smith 392).

g(a)vryil mihail krubi sarpi kutlug [] (U 6072 v₂ / ZiemeKirche 35) “Cebrâil, Mikâil, Kerubim, Serafim, yüce...”

sliva: “Haç, çarmıh” anlamına sahip *sliva*, aslen Sry. (< *shyb*) kökenlidir (Payne-Smith 479). Dinî içerikli metinlerin yanı sıra hukuk belgeleri ve buyruklarda da *seliba* şeklinde tespit edilebilir durumdadır. Ayrıca Eski Türk Hristiyan toplumunda bir şahıs adı olarak da kullanılmıştır.

yeti sliva (SI 4847 v₃ / ZiemeKirche 38) “yedi çarmıh...”

snam: “Vaftiz, kutsama” anlamındaki sözcük, Soğd. (< *snm*) üzerinden alınmıştır (Gharib 357).

snam-kä (ZiemeKirche U₀₂) “vaftize...”

sugvar: Eski Türk Hristiyan metinlerinde “rahip” anlamında kullanılan bir diğer sözcüktür. Aslen Soğd. *suwβar* sözcüğüne dayanmaktadır (Gharib 364).

ymä sug-vardın kittim (ZiemeKirche G₀₄₋₀₅) “Yine rahiplerden uzaklaştım.”

suy: “Günah, suç” anlamına gelen *suy-tsu*, Çin. 罪 *zui* sözcüğünden alınmıştır (Pulleyblank 424). Clauson (ED 556a) sözcüğün Uygurcada yaygın olarak görülmesine rağmen daha sonraki dönemlerde bulunmadığını ve burada olduğu gibi bazen *suy* şeklinde yazıldığını belirtir. Hristiyan çevreye ait metinlerde Türkçe *yazuk* ile birlikte ikileme içerisinde tespit edilmiştir.

[al]ku suylug yazukluglarıg suyınta yazukın[-ta kutgar]daçı y(a)rlıkançuçı bağ t(ä)ñri-ä (ZiemeKirche D₂₈₋₂₉) “Ey bütün günahlıları günahından kurtaracak merhametli Tanrı!”

suylug: Çince *zui*’den gelen *suy* isim tabanına {+IXg} yapım ekinin (Gabain 44; OTWF 139; Eraslan 99) eklenmesiyle oluşan sözcük “günahlı, günah-kâr” gibi anlamlara sahiptir (ED 556a).

[al]ku suylug yazukluglarıg suyınta yazukın[-ta kutgar]daçı y(a)rlıkançuçı bağ t(ä)ñri-ä (ZiemeKirche D₂₈₋₂₉) “Ey bütün günahlıları günahından kurtaracak merhametli Tanrı!”

ş(a)l(a)m: “Barış, esenlik” anlamında Sry. *šlm* sözcüğüne dayanan bir alıntıdır (Payne-Smith 582). Kök, tüm Semitik dillerde ortaktır ve geniş bir biçimde kullanılmaktadır. “Barış” anlamıyla İbranice ve Aramice üzerinden Güney Semitik dillere geçmiştir (Jeffery 175). Sözcüğün Eski Türkçedeki varlığı oldukça sınırlıdır, birkaç örnekten öteye gitmez. Ancak İslamiyet’in kabul edilmesiyle birlikte Ar. üzerinden (< *selām*) yeniden alıntılanmıştır.

yüz tür-lüg asıg bolur ş(a)l(a)m (ZiemeKirche *K*₂₃₋₂₄) “Yüz türlü faydası olur. Selam!”

şımnu: “Şeytan, iblis” anlamındaki sözcük, Soğdca’dan (< *šmnw*) alıntılanmıştır (Gharib 375). Clauson (ED 868a) bunun Pehlevi dilindeki *abriman* karşılığında olduğunu belirtmektedir. Manihaist metinler vasıtasıyla Eski Türkçeye geçmiş olsa da Budist metinlerde sıklıkla kullanılmıştır, öyle ki ölüm tanrısı *Māra* pek çok kez bu sözcükle karşılanmıştır (Tokyürek 404). Hristiyan çevreye ait metinlerde sözcük ayrıca *şumnu* imlasına sahiptir ve *yäk* ile ikileme içinde kullanılmıştır.

ayıg k[ılınçlıg] yäk š(ı)mnu [yeriñä] tüšmüzün-lär (ZiemeKirche *D*₀₅₋₀₆) “Kötü tabiatlı şeytanların yerine düşmesinler.”

şuşpa: Temel olarak “mendil, örtü” gibi anlamlara gelmektedir ve Sry. *šwšp’* sözcüğünden bir alıntıdır. Ancak bu, vaftiz töreninde kullanılan örtü veya rahip cübbesi için de kullanılabilir (Payne-Smith 569). Eski Türkçe metin üzerinden anlamı kesin olarak tespit etmek ne yazık ki mümkün değildir.

iki şuşpa (SI 4847 v₅ / ZiemeKirche 38) “...iki şuşpa...”

tamu: Köken bilgisine dair ilk görüş, Soğd. *tm-* “cehennem” sözcüğünden alıntılanmış olduğudur (Gharib 387). Ancak Ata (KKT 193), bunun Türkçe olabileceğine dikkat çeker. Ona göre sözcüğün Eski Türk diline girişindeki ilk etken, yukarıdaki Soğd. sözcük olmakla birlikte Karahanlı döneminde *tamug* şeklini alması, Kırgızcada da geçen *tam-* eylemiyle ilgili olabilir. *Tam-* “yanmak, tutuşmak” eylemi, {-X}g yapım ekiyle “tutuşan, yanan şey, ateş” ve oradan “cehennem” anlamı kazanmış olmalıdır.

Manihaist metinlerden itibaren Türk dilinde cehennem kavramı için kullanılan yegâne sözcüktür. İslamiyet ile birlikte Ar. kökenli *cehennem* ve Fars. kökenli *dūzah* sözcüklerinin kullanımı yaygınlaşsa da arkaik bir unsur olarak *tamu* günümüzde Anadolu ağızlarında varlığını devam ettirmektedir (DS X 3818).

ol tam[u] uluşda nän tusu bolm[agay] (ZiemeKirche D_{12}) “O cehennem yerinde hiç fayda olmayacak.”

tapıg: “Hizmet, iş; inanç, hürmet” anlamındaki sözcük, Eski Türkçe *tap-* “hizmet etmek” eylemine {-Xg} yapım ekinin (Gabain 51; OTWF 172; Eraslan 105) eklenmesiyle meydana gelmiştir. Runik harfli metinlerden Şine-Usu yazıtında *eki kızın tapıg bert[i]* (ŞU_{B 04-05}) örneğinde yer almaktadır. *Tapug* ve Budist metinlerde *tapag* şeklinde de tespit edilebilen sözcük (ED 437a) DLT’de “hizmet” ve “itaat” olarak açıklanmıştır (Ercilasun ve Akkoyunlu 160).

bodunug kim ketärdin yäk tapıgında (ZiemeKirche E_{04-05}) “Halkı şeytana tapmaktan kurtardın.”

tapın-: Eski Türkçe *tap-* “hizmet etmek, saygı göstermek; ibadet etmek” eyleminin dönüşlü biçimidir (ED 441b). Manihaist metinlerden itibaren tespit etmek mümkündür: *t(ä)ñrikä yazınıp yäkkä tapınt(ı)mız ärsär* (Huast₁₈₉₋₁₉₀). Hristiyan çevreye ait metinlerde *yükün-* ile birlikte ikileme içinde de kullanılmıştır.

biz-ijä tapıngu yüküngü ärdini berüp-ä ärmış (ZiemeKirche B_{55-57}) “Bize saygı göstermek için mücevher vermişsiniz.”

tapınmak: *Tapın-* eylemine {-mAk} yapım ekinin (Gabain 53; Eraslan 117) eklenmesiyle meydana gelmiştir.

ugurka бүкүн күнкätägi mogoçlar ootka tapınmak tıtağı bu ärür (ZiemeKirche B_{59-61}) “O zamandan bugüne kadar yıldızbilimcilerin ateşe tapma sebebi budur.”

tarsak: Metinlerde “Hristiyan” anlamında kullanılan bir diğer sözcüktür. Eski Türkçedeki varlığı köken bakımından Soğd. *trs’q* sözcüğüne dayanmaktadır (Gharib 391) ancak bu da Pehlevi dilindeki *tarsāgdan* (*trs-* “korkmak”) türetilmiştir (Ashurov 172). Eski Uygur Türkçesi dönemi sonrasında unutulmuş olsa da İslamiyet’in kabulüyle birlikte Fars. üzerinden *tersā* şeklinde yeniden Türkçeye alıntılanmıştır.

tarsak-larka [] (ZiemeKirche N_{28}) “Hristiyanlara...”

tarsaklıg: *Tarsak* isim tabanına {+lXg} yapım ekinin (Gabain 44; OTWF 139; Eraslan 99) eklenmesiyle oluşan sözcük, “Hristiyan olma” anlamına sahiptir.

buyan-xa saxınıp t(a)rs(a)klig atı üçün (ZiemeKirche $T_{017-019}$) “...erdemini düşünüp Hristiyan olma adına...”

t(ä)ñri: Temelde “gökyüzü” anlamına gelmekle birlikte henüz Orhun Yazıtlarında dahi sözcüğün ayrıca “ilah, tanrı” karşılığında kullanıldığı anlaşılmaktadır: *täñri täg täñridä bolmış türk bilgä kagan* (KT_{G-1}). Sözcük günümüze kadar varlığını korumuş olsa da İslamiyet’in kabulüyle birlikte Türkçe sözcüklerin yanı sıra Ar. kökenli *Allāh* ve Fars. kökenli *hudā* sözcükleri daha sık bir biçimde kullanılmıştır. Eski Türkçe Hristiyan çevreye ait metinlerde *täñri* ile kurulmuş pek çok tamlama yer almaktadır.

[*täñri*] (ZiemeKirche M_{19}) “...tanrı...”

t(ä)ñri elig t(ä)ñrikän: “İlahi kral, hükümdar” anlamına gelen bu tamlama *bäglär bägi* ve *elig han* ifadelerinde olduğu gibi Hz. İsa’nın krallık vasfı için kullanılmıştır.

[*ı]du[k] y(a)rl(ı)gıg t(ä)ñri elig t(ä)ñrikän[imiz*] (U 6072₄ / ZiemeKirche 35) “..kutsal buyruğu İlahi Kralımız...”

t(ä)ñri oğlu: “İsa’nın Tanrı Oğlu şeklinde tanımlanması Yeni Ahit’te genel olarak Tanrı ile Mesih arasındaki Baba-Oğul ilişkisine dikkat çekmeyi ve bu ilişkiyi özel kılmayı amaçlamaktadır” (Duygu 163). Bu tanımlamayla İncil tercümesinde *t(ä)ñri oğlu* şeklinde karşılaşmıştır:

t(ä)ñri oğlu y(ä)mä m(ä)n ok ärür-m(ä)n (ZiemeKirche B_{32-33}) “Tanrı oğlu yine benim.”

t(ä)ñri uruğu: *Tanrı oğlu* tanımlaması için metinlerde kullanılan bir diğer ifadedir.

än ’ilki t(ä)ñri uruğu nom kutı ornaşgusı m(a)dm(a)ka-ka yükünsär tapınsar arıg tütsüg y(a)ruk yula (ZiemeKirche H_{23-26}) “...önce Tanrı oğlu ve Kutsal Ruh’un ikametgâhı *madmak’a*ya saf tütsü ve mum (yakarak) saygı gösterdiğinde...”

t(ä)ñri yeri: “Cennet” anlamındaki sözcük ile Hristiyan çevreye ait metinlerin yanı sıra Budist ve Manihaist metinlerde de karşılaşılmaktadır: *bu birök täñri yerintäki sü başı tay saşun körkin körü* (KuanTekin₁₁₇₋₁₁₈), *k(ä)ntü tugmış kılınmış mänjigü t(ä)ñri yerin unıtı ıddı* (Huast₁₄₋₁₅)

[*üstünki t(ä)ñri yerinjä* (ZiemeKirche F_{29}) “...yukarıdaki cennete...”

t(ä)ñridä alkışlıg: Hristiyan Uygurlara ait bir mektupta övgü ifadesi olarak yer alan tamlama, “Tanrı tarafından övülmüş, yüceltilmiş” gibi anlamlara sahiptir.

t(ä)ñridä alkışlıg bağ bağ kutıña (U 5795₀₁₋₀₂ / ZiemeKirche 33) “Tanrı tarafından övülmüş majestelerine...”

t(ä)ñridäm: “Kutsal, ilahi” anlamlarına sahip sözcük, Uygurcaya özgü olup oldukça yaygındır (ED 524b). *Täñri* sözcüğüne {+dAm} yapım ekinin (Gabain 46; OTWF 68; Eraslan 96) eklenmesiyle meydana gelmiştir.

ötrü bälgülüg boltı t(ä)ñridäm bir vrišti yausıp-nıñ tülintä (ZiemeKirche B₇₈, 79) “Daha sonra kutsal bir melek Yusuf’un rüyasında belirdi.”

t(ä)ñrilik: Temel anlamı “tapınak” olan sözcük daha sonra “tanrısallık” anlamına da sahip olmuştur (ED 525b). Çok fazla örneği bulunmamakla birlikte Hristiyan çevreye ait metinlerin yanı sıra Budist ve Manihaist metinlerde de kullanılmıştır.

[]-lär kim tururlar t(ä)ñrilik[-dä] (ZiemeKirche E₀₇₋₀₈) “tapınakta bulunanlar...”

tegin: Sözcük “prens” anlamına sahip olmakla birlikte tıpkı *bäg* örneğinde olduğu gibi Hz. İsa’yı nitelemek için Hristiyan çevreye ait metinlerde kullanılmıştır.

yükünç alkış kulmışça buyanımnın bəgim teg[inim] t(ä)ñrim kunçuyum t(ä)ñrim kutıña ävirä tägingäy-m(ä)n (ZiemeKirche G₁₄₋₁₈) “...ne kadar saygı, hürmet gösterirsem sevabımı beyim, prensim, tanrım, prensesimin huzuruna tevcih edeceğim.”

tsuylug: bk. *suylug*

tugut: *Tug-* “Doğmak” eylemine eklenen {-(U)t} yapım ekiyle (Gabain 55; OTWF 308; Eraslan 108) oluşan sözcük, Karahoço metinlerinde “kıyamet sonrası diriliş” karşılığında kullanılmıştır.

ulux tugut küñ üzä anıñ ol ädgülüğ xılmışınıñ utlısı yanxısı [nä]ñ yox itük barmaxay (ZiemeKirche T₀₂₂₋₀₂₅) “Büyük diriliş gününde (insanın) yaptığı iyiliğin karşılığı asla yok olmayacaktır.”

tütsüg: Yakıldığında etrafa hoş kokular yayan tütsü, buhur gibi maddeler bazı dinlerde ayinler esnasında kullanılmaktadır. Hristiyanlıkta da buhurun

duaların Tanrı'ya yükselmesinin sembolü olarak kabul edildiği görülmektedir (Erdem 383). Buna dayanarak aşağıdaki örnekte *tütsüg* “tütsü, buhur” sözcüğü dinî bir anlam taşıdığı için buraya dâhil edilmiştir.

än 'ilki t(ä)ñri urugi nom kuti ornaşgusı m(a)dm(a)ka-ka yükünsär tapınsar arıg tütsüg y(a)ruk yula (ZiemeKirche H_{23-26}) “...önce Tanrı oğlu ve Kutsal Ruh'un ikametgâhı *madmak'a*ya saf tütsü ve mum (yakarak) saygı gösterdiğinde...”

ulug kün: Temelde “büyük gün” anlamına sahip olmakla birlikte dinî içerikli metinlerde “kıyamet günü” karşılığında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Tamlamanın bu özel kullanımı yalnızca Eski Türkçe metinlerle sınırlı değildir. İslamiyet'in kabulü sonrasında Karahanlı Türkçesiyle yazılmış KB ile birlikte ilk Kur'ân tercümelerinde bunun aynı anlamda Ar. kökenli *maşşer* ve *kıyâmet* gibi sözcükler dile yerleşene dek eserlerde bulunduğu görülmektedir: *bu barça uluğ kün nişanı turur / nişanı körünsä käligli kälür* (KB₆₄₉₃). *yana tirär sizni uluğ kün tuta kim sezig yok anıñ içindä* (KKT_{36/103a1}). *çın uluğ kün käläçi turur* (TIEM 73_{229r/4}). Hristiyan çevreye ait metinlerde yalnızca bir kez geçtiği görülmektedir.

t(ä)ñri m(a)şiha o[l kutlug] uluğ küntä k[ertü vri]şti-lär taşgar[u eltip] tar-sak-larka (ZiemeKirche N_{25-28}) “Kutsal Mesih o kutlu kıyamet gününde doğru melekleri gönderip Hristiyanlara...”

uşmak: Cennet kavramını karşılamak üzere Türk dilinde kullanılan en eski sözcüklerden biridir. Soğd. *wštm'y* sözcüğünden alıntıdır (Gharib 415) ve tarihî metinlerde *uşmah*, *uştmah*, *uçtmah* ve *uçmak* gibi türevleri bulunmaktadır. Kaşgarlı'nın da DLT'de “cennet” anlamıyla kaydettiği sözcük (Ercilasun ve Akkoyunlu 58) İslamiyet'in kabulü sonrası hazırlanan eserlerde sıklıkla kullanılmış ve Anadolu sahasına kadar varlığını sürdürmüştür. Clauson (ED 257b) sözcüğün Uygurcada bulunmadığını, erken tarihlerden itibaren Müslüman Türkler tarafından benimsendiğini ifade etmiştir ancak Budist ve Manihaist özellik taşıyan eserlerin aksine Hristiyan çevreye ait Eski Uygurca metinlerde *uşmak* sözcüğünün yer aldığını belirtmemiz gerekir.

tag-lar-nıñ hanı gulaga tag taluy ögüz suvın başlar tæg uşmak-taki frişti-lär tavuşsuzın kälip küzätzün-lär (ZiemeKirche J_{16-17}) “Dağların hanı Gulaga dağının okyanus sularına hükmettiği gibi cennetteki melekler de sessizce gelip (onları) gözetinler!”

vagdani: Eski Türkçe metinlerde çok fazla örneği bulunmayan bu sözcük “tapınak” anlamına gelmektedir. Köken bakımından ise Soğd. (< βγδ’nk) üzerinden alıntılanmıştır (Gharib 101; BT XLVI 90).

bu tawar vagdani içintä ganax içintä tutup yok kılsar (SI 4847 v₆₋₇) “Tapınakta saklanan bu mal-mülk kaybedilirse...”

vrišti: bk. *eltv(a)r vrišti*.

yarlıg: Sözcük “emir, buyruk; lütf, ihsan” anlamlarıyla Eski Türkçe döneminden itibaren gerek idarî gerekse dinî bir terim olarak tarihî Türk lehçelerinde varlığını sürdürmüştür. Clauson, sözcük ile ilgili olarak “üstün olandan aşağı olana emir; bazen üstün astına lütf göstermesi, ihsan etmesi” açıklamasını yapmaktadır (ED 966b). Runik harfli kimi metinlerde sözcüğe rastlamak mümkündür (bk. Orkun 250). Kaşgarlı’nın eserinde de “1. Sul-tanın mektubu ve emri 2. Tanrı’nın emri” anlamlarıyla iki kez yer almıştır (Ercilasun ve Akkoyunlu 42, 366).

säkiz y(i)g(i)rminç y(a)rl(ı)g ädgü ol (ZiemeKirche L₀₉₋₁₀) “On sekizinci buyruk iyidir.”

yarlıka-: Orhun Yazıtlarından itibaren “buyurmak, emretmek” anlamında kullanılan sözcük, Eski Uygur Türkçesi metinlerinde tasvirî eylem olarak da kullanılmıştır.

inçä y(a)rlıkayur Zavtai p(a)tgamv(a)r (ZiemeKirche L₁₀₋₁₁) “Zavtay Peygamber şöyle buyuruyor.”

yarlıxamak: *Yarlıka-* eylemine {-mAk} yapım ekinin (Gabain 53; Eraslan 117) eklenmesiyle oluşan sözcük, “buyurmak, bildirmek” anlamındadır.

neteg kim arıx onlıon nom bitigtä m(a)şiha m(a)r(a)n yarlıxamakı mu turur (ZiemeKirche T₀₀₈₋₀₁₀) “Nitekim temiz İncil’de Efendimiz Mesih böyle buyurmadı mı?”

yazuk: Tarihî Türk lehçelerinde “hata, kusur; günah” anlamında en sık kullanılan sözcüklerden biridir. Aynı zamanda *tsuylug* ile ikileme içerisinde de kullanılmıştır.

y(ä)mä s(ä)n ärür-s(ä)n [al]ku suyug yazukluğlarig suyınta yazukın[-ta kutgar] daçı y(a)rlıkançuçı bağ t(ä)ñri-ä (ZiemeKirche D₂₇₋₂₉) “Ey merhametli Tanrılar tanrısı! Bütün günahlıları günahlarından kurtaracak olan yine sensin!”

yazuklug: *Yazuk* isim tabanına {+IXg} yapım ekinin (Gabain 44; OTWF 139; Eraslan 99) eklenmesiyle oluşan sözcük, “günahlı, günahkâr” anlamına sahiptir.

y(ä)mä s(ä)n ärür-s(ä)n [al]ku suylug yazukluglarig suyınta yazukın[-ta kutgar] daçı y(a)rlıkançuçı bağ t(ä)ñri-ä (ZiemeKirche D₂₇₋₂₉) “Ey merhametli Tanrılar tanrısı! Bütün günahlıları günahlarından kurtaracak olan yine sensin!”

yäk: Eski Uygurca döneminden itibaren metinlerde tespit edilebilen ve “şeytan” anlamına gelen sözcük, temelde Skt. *yakṣa* kökenine dayanmakla birlikte Soğdca da *ykš-* şeklinde bulunmaktadır (Gharib 446).

ayıg k[ılınçlıg] yäk ş(ı)mnu [yerigä] tüşmäzün-lär (ZiemeKirche D₀₅₋₀₆) “Kötü tabiatlı şeytanların yerine düşmesinler.”

yükün-: “Saygı göstermek, secde etmek” anlamındaki eylem, Orhun Yazıtlarından itibaren tarihî Türk lehçelerinde tespit edilebilmektedir. DLT’de de “baş eğmek, secde etmek” şeklinde açıklanmış olup (Ercilasun ve Akkoyunlu 383) günümüzde bazı Anadolu ağızlarında varlığını sürdürmektedir (DS XI 4329).

barıp yükünälim anıñ ulug kutıña tep ötündilär (ZiemeKirche B₀₁₋₀₂) “Onun yüce huzuruna gidip secde edelim.’ diye arz ettiler.”

yükünç: *Yükün-* eylemine {-ç} yapım ekinin (Gabain 54; OTWF 279; Eraslan 104) eklenmesiyle oluşan sözcük, “secde” anlamına sahiptir. DLT’de sözcüğün Kıpçak lehçesinde “namaz” karşılığı kullanıldığı belirtilmiştir (Ercilasun ve Akkoyunlu 500).

kulut bir ajuında yükünç alkış kılmuşça buyanıñ bağım teg[inim] t(ä)ñrim kunçuyum t(ä)ñrim kutıña ävirä tägingäy-m(ä)n (ZiemeKirche G₁₃₋₁₇) “Bu dünyada ne kadar secde edersem edeyim, ne kadar ihşanda bulunursam bulunayım, sevabımı beyime, prensime, prensesime ve Tanrı hazretlerine saygıyla adayacağım.”

Sonuç

Hristiyan çevreye ait Eski Türkçe metinlerdeki dinî ifadelerin konu edinildiği bu çalışmada yüz farklı söz ya da söz öbeği tespit edilmiştir. Bunların önemli bir bölümü dinî içerikli metinlerden gelirken bir kısmı ise buyruk veya mektup gibi sivil hayat metinlerinden derlenmiştir. Her ne kadar günümüze ulaşan metinlerin sayısı az olsa da tespit edilen ifadelerin çeşitlilik ve zenginliği, Eski Türkçede yalnızca Budist ve Manihaist değil, aynı zaman-

da Hristiyan metinlerinin de sayı bakımından aslında belli bir seviyede olabileceğini düşündürmektedir. Kaldı ki Hristiyanlığın Eski Uygurlarda diğer dinlere nazaran daha dar bir çevrede yayılmış olması metinlerin azlığı ile ilgili olarak göz önünde bulundurulması gereken etkenlerden biridir.

Eski Türkçe dönemi içerisinde değerlendirilen diğer metinlerdeki söz ve söz öbekleri bir kenarda tutulursa Eski Uygurcadaki Hristiyanlık ile ilgili ifadelerin Soğdca ve özellikle de Süryaniceye dayandığı görülmektedir. Bu durum, Uygurların Nestûrîlik mezhebini büyük oranda, dillerini de beraberinde getiren Nestûrî misyonerler aracılığıyla öğrendiği hakkında dilsel malzeme teşkil eder. Ayrıca Eski Uygur alfabesi yanında Süryani alfabesiyle de yazılmış Türkçe metinlerin bulunması, Süryaniceden çeviriler yapılması gibi sebeplere dayanarak Nestûrî ve Süryani kültürünün Hristiyan Uygurlar arasında tanınıp bilindiği söylenebilir.

Nestûrîlik mezhebinin Orta Asya ve Çin'de taraftar toplaması başta Süryani misyonerler ile birlikte dönemin ve bölgenin tüccar kavmi olan Soğdların etkisine dayanmaktadır. Bu durum, Hristiyan Uygur çevresinin meydana getirdiği dinî edebiyattaki ifadelerin bir kısmının Süryanice ve Soğdca bir kökene sahip olmasını açıklar niteliktedir. Bununla birlikte aynı coğrafyadaki dinî çevreler değerlendirildiğinde Hristiyan Uygur metinlerinde özellikle Manihaist kültürden etkilerin bulunduğu görülmektedir. Hristiyanlığın yayılışından çok daha önce Manihaizm'i bilen, tanıyan ve hatta 762'de onu resmî din hâline getiren Uygurlar, yeni bir dine geçerken aralarında çoktan beri var olan ve terim üretebilmiş Manihaist çevreden etkilenerek çeşitli ifadeleri alıntulamıştır. Ayrıca Manihaizm'in Hz. İsa'nın peygamberliğini kabul etmesi ve Hristiyanlıktan çeşitli etkiler taşıması, Hristiyan ve Manihaist çevre arasındaki ilişkinin bir diğer sebebi olarak karşımıza çıkmaktadır. *Anç-man*, *arıg yel* ve *dentar* gibi ifadeler bu bağlamda Manihaist çevreden gelen unsurlardır. Budist çevrenin etkisiyse diğerine nazaran çok daha sınırlıdır. Her ne kadar Budist çevreye ait Sanskritçe ve Çince kökenli bir takım ifadeler Hristiyanlık ile ilgili metinlerde tespit edilmiş olsa da bunların dönemin diline yerleşen sözcükler olduğu anlaşılmaktadır. Öyle ki *buyan* ve *nom* gibi sözcükler, ilk dönem İslami Türk edebiyatı metinlerinde de kullanılmıştır.

Hristiyan çevreye ait metinler, dil teması konusunda değerli veriler sunmaktadır. Zira bu metinlerde Soğdca ve Süryaniceyle Eski Uygurca arasındaki alış-veriş, söz varlığı ödünçlemelerinden öte gitmeyen basit bir temas durumunda

olsa da Soğd dilinin Eski Uygurca'yı Budizm ve Manihaizm dışında Hristiyan terminolojisi bakımından beslediği, Süryani dilinin de Çin ve Soğd dili kadar olmasa da Eski Uygurca'yı etkilediği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Süryani kökene sahip Eski Türkçe sözcüklerin İslamiyet'in kabul edilmesiyle birlikte başta Farsça ve Arapçadan olmak üzere belli başlı bazı fonetik değişikliklerle yeniden alıntılanması dikkat çekicidir. Dolayısıyla burada herhangi bir din aracılığıyla bir dile yerleşen sözcüğün, toplumda farklı bir dinin yayılmasıyla birlikte o dile ilkinden farklı bir kaynak dil üzerinden ikinci kez alıntılandığı görülmektedir. Tüm bunlar ise din ve dil-kültür arasındaki ilişkinin yoğunluğunu ortaya koyan örneklerden yalnızca birkaçıdır.

Çıkar Çatışması Beyanı

Çalışma kapsamında yazarın herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Açıklamalar

- 1 Eski Uygurca *niştiriz*. U 5623 numaralı fragman, Nestorius adının Eski Uygurcada *niştiriz* şeklinde var olduğunu öğrenmemize imkân tanımaktadır. Sözcüğün köken bakımından Sry. *neştüriösa* dayandığı düşünülmektedir (Matsui 119).
- 2 Marco Polo'nun *büyük han* olarak tabir ettiği kişi Cengiz Han'ın torunlarından olan ve Çin'de Yuan hanedanlığını kuran Moğol imparatoru Kubilay Han'dır (1215-1294).
- 3 Çalışmanın sınırlandırılması adına yalnızca kâğıda yazılı metinler değerlendirilmiş, mezar taşı kitabeleri kapsam dışı bırakılmıştır.
- 4 *Eltäbär-eltävär* sözcüğüne dair Türkçe köken açıklamalarının değerlendirilmesiyle ilgili olarak bk. Donuk 22; Aydın 161.

Kısaltmalar

Ar.	Arapça	Lat.	Latince
B	Batı	Part.	Partça
bk.	bakınız	Skt.	Sanskritçe
Çin.	Çince	Soğd.	Soğdca
D	Doğu	Sry.	Süryanice
Fars.	Farsça	ŞU	Şine-Usu Yazıtı, bk. Aydın
G	Güney	TDK	Türk Dil Kurumu
Gr.	Grekçe	Toh.	Toharca
KT	Kül Tegin Yazıtı, bk. Ergin	UAJb	Ural-Altaysche Jahrbücher

Kaynaklar

- Albayrak, Kadir. “Nestûrîlik.” *İslâm Ansiklopedisi*, 33. cilt, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007, ss. 15-17.
- Arat, Reşit Rahmeti. “Der Herrschertitel Iduq-qut.” *UAJb*, no. 35, 1964, ss. 150-157.
- Ashurov, Barakatullo. *Tarsâkyâ: An Analysis of Sogdian Christianity Based on Archaeological, Numismatic, Epigraphic and Textual Sources*. Doktora Tezi. SOAS University of London, 2013.
- Ataseven, Yusuf. “Hristiyanlıktan Müslümanlığa Akseden Bir Azizin Serencâmı: Hîkâyet-i Cercîs Peyğamber.” *Asos Journal*, no. 63, 2017, ss. 565-576.
- Atiya, Aziz S. *Doğu Hristiyanlığı Tarihi*. Çev. Nurettin Hiçyılmaz, Doz Yayınları, 2005.
- Aydın, Erhan. *Uygur Kağanlığı Yazıtları*. Kömen Yayınları, 2011.
- Bang, W. “Manichaeische Hymen.” *Le Muséon*, no. 38, 1925, ss. 1-55.
- Bang, W. “Türkische Bruchstücke einer Nestorianischen Georgspassion.” *Le Muséon*, no. 39, 1926, ss. 41-75.
- Bartold, V. V. *Orta Asya–Tarih ve Uygarlık*. 2. Baskı, Çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, 2014.
- Barthold, V. V. *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*. Haz. Kâzım Yaşar Koprıman, Afşar İsmail Aka, Kültür Bakanlığı–Kültür Yayınları, 1975.
- Britannica, The Editors of Encyclopaedia. “cherub”. *Encyclopedia Britannica*, 25 Nov. 2021, <https://www.britannica.com/topic/cherub>. Erişim Tarihi: 28.01.2022.
- Britannica, The Editors of Encyclopaedia. “magi”. *Encyclopedia Britannica*, 23 Nov. 2021, <https://www.britannica.com/topic/Magi>. Erişim Tarihi: 28.01.2022.
- Britannica, The Editors of Encyclopaedia. “seraph”. *Encyclopedia Britannica*, 12 May. 2020, <https://www.britannica.com/topic/seraph>. Erişim Tarihi: 28.01.2022.
- BT XLVI = Moriyasu, Takao. *Corpus of the Old Uighur Letters from the Eastern Silk Road*. Berliner Turfantexte XLVI, Brepols, 2019.
- Burke, Tony. *The Syriac Tradition of the Infancy Gospel of Thomas*. Gorgias Eastern Christian Studies 48, Gorgias Press, 2017.
- Çelik, Mehmet. *Ortadoğu Mozaïği Süryaniler-Nasturiler*. Fırat Üniversitesi, Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, 1996.
- Davis, Stephen J. *The Cult of St. Thecla—A Tradition of Women’s Piety in Late Antiquity*. Oxford University Press, 2001.
- Demirci, Kürşad. *Nesturi Hristiyanlık ve Antakya Teolojisi*. Ayışığı Kitapları, 2018.
- DLT = Ercilasun, Ahmet Bican ve Ziyat Akkoyunlu. *Kâşgarlı Mahmud–Divânı Lugâti’t-Türk*. TDK Yayınları, 2014.
- Donuk, Abdülkadir. *Eski Türk Devletlerinde İdari-Askerî Ünvan ve Terimler*. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1988.

- DS = TDK. *Derleme Sözlüğü I-XI*. 2. Baskı, TDK Yayınları, 1993.
- Duygu, Zafer. “İsa’nın Yeni Ahit’te ‘Tanrı Oğlu’ Olarak Tanımlanması Meselesi.” *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, no. 59/1, 2018, ss. 155-181.
- ED = Clouston, Sir Gerard. *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish*. Clarendon Press, 1972.
- Elliott, J. K. *The Apocryphal New Testament—A Collection of Apocryphal Christian Literature in an English Translation*. 2. Baskı, Clarendon Press, 2005.
- Eraslan, Kemal. *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. TDK Yayınları, 2012.
- Erdal, Marcel. *A Grammar of Old Turkic*. Brill, 2004.
- Erdem, Sargon. “Buhur.” *İslâm Ansiklopedisi*, 6. cilt, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992, ss. 383-384.
- Ergin, Muharrem. *Orhun Abideleri*. 43. Baskı, Boğaziçi Yayınları, 2010.
- Gabain, A. von. *Eski Türkçenin Grameri*. 5. Baskı, Çev. Mehmet Akalın, TDK Yayınları, 2007.
- Gharib, B. *Sogdian Dictionary*. Farhang Publications, 1995.
- Golden, Peter B. “Orta Asya’da İslâmiyet’in İlk Dönemleri ve Karahanlılar.” Çev. Halil Berktray, *Erken İç Asya Tarihi*. 7. Baskı, Ed. Denis Sinor, İletişim Yayınları, 2014, ss. 459-497.
- Gumilëv, L. N. *Eski Türkler*. 6. Baskı, Çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, 2007.
- Gumilëv, L. N. *Etnogenez Halkların Şekillenışı Yükseliş ve Düşüşleri*. 2. Baskı, Çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, 2004.
- Gumilëv, L. N. *Muhayyel Hükümdarlığın İzinde*. 2. Baskı, Çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, 2003.
- Günay, Ünver ve Harun Güngör. *Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dini Tarihi*. 2. Baskı, Bilge Kültür Sanat, 2019.
- Halbertsma, Tjalling H. F. *Early Christian Remains of Inner Mongolia—Discovery, Reconstruction and Appropriation*. Sinica Leidensia Vol. 88, Brill, 2008.
- Huast = Özbay, Betül. *Huastuanıft—Manihaist Uygurların Tövbe Duası*. TDK Yayınları, 2014.
- İKPÖ = Hamilton, James Russell. *Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prens Masalının Uygurcası*. Çev. Ece Korkut, İsmet Birkan, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 11, Simurg, 1998.
- James, Montague Rhodes. *The Apocryphal New Testament—Being the Apocryphal Gospels, Acts Epistles, and Apocalypses*. Clarendon Press, 1924.
- Jeffery, Arthur. *The Foreign Vocabulary of the Qur’ân*. Brill, 2007.
- Karaman, Ahmet. *Eski Türkçede (VIII.-XII. Yüzyıl) İkillemeler*. Doktora Tezi. İnönü Üniversitesi, 2021.
- KB = Arat, Reşit Rahmeti. *Yusuf Has Hacib—Kutadgu Bilig*. 2. Baskı, Kabalcı Yayinevi, 2008.

- Kitabı Mukaddes Şirketi. *Kutsal Kitap (Tevrat, Zebur, İncil)*. Kitabı Mukaddes Şirketi Yayınları, 2001.
- KKT = Ata, Aysu. *Karabanlı Türkçesinde İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası, Giriş-Metin-Notlar-Dizin)*. 3. Baskı, TDK Yayınları, 2019.
- Klimkeit, Hans-J. "Manichaeism Kingship: Gnosis at Home in the World." *Numen*, vol. 29/1, 1982, ss. 17-32.
- KuanTekin = Tekin, Şinasi. *Uygurca Metinler I Kuanşi İm Pusar (Ses İştiten İlah)*. 2. Baskı, TDK Yayınları, 2019.
- Le Coq, A. von. *Türkische Manichaica aus Chotscho III*. Verlag der Akademie der Wissenschaften, 1922.
- Lessing, Ferdinand D. *Mongolian-English Dictionary*. University of California Press, 1960.
- Liddell, Henry George ve Robert Scott. *A Greek-English Lexicon*. 8th Edition, American Book Company, 1901.
- Loofs, Friedrich. *Nestorius and his Place in the History of Christian Doctrine*. at the University Press, 1914.
- Matsui, Dai. "Mongoru jidai Uigurisutan no zeieki seido to chōzei shisutemu [Taxation and Tax-collecting Systems in Uiguristan under Mongol Rule]." *Hikokutōshiryō no sōgōtekibunseki ni yoru Mongoruteikoku, Genchō no seiji, keizai shisutemu no kisotekikenkyū [Research on political and economic systems under Mongol Rule]*. Ed. Kōichi Matsuda, Report of the Scientific Research Project Grant-in Aid, Japan Society for Promotion of Science, Basic Research (B)(1), 2002, ss. 87-127. (Ayrıbasım)
- ME = Yüce, Nuri. *Mukaddimetül-Edeb-Hvârizm Türkçesi ile Tercümeli Şuşter Nüshası*. 3. Baskı, TDK Yayınları, 2014.
- Monier-Williams, Sir Monier. *A Sanskrit-English Dictionary*. Motilal Banarsidass, 1899.
- Moriyasu, Takao. *Die Geschichte des uigurischen Manichäismus an der Seidenstraße*. Çev. Christian Steineck, Studies in Oriental Religions Vol. 50, Harrassowitz Verlag, 2004.
- Orkun, Hüseyin Namık. *Eski Türk Yazıtları*. Birleştirilmiş 3. Baskı, TDK Yayınları, 2011.
- OTWF = Erdal, Marcel. *Old Turkic Word Formation—A Functional Approach to the Lexicon. Vol. I-II*. Otto Harrassowitz, 1991.
- Payne Smith, J., ed. *A Compendious Syriac Dictionary—Founded Upon the Thesaurus Syriacus of R. Payne Smith*. Clarendon Press, 1903.
- Polo, Marco. *Dünyanın Hikâye Edilişi—Harikalar Kitabı*. 3. Baskı, çev. Işık Ergüden, Z. Zühre İlkgelen, Ötüken Neşriyat, 2019.
- Pulleyblank, Edwin. G. *Lexicon of Reconstructed Pronunciation in Early Middle Chinese, Late Middle Chinese, and Early Mandarin*. UBC Press, 1991.

- Róna-Tas, András. “Bayan and Asparuh. Nine Notes on Turks and Iranians in East Europe.” 2015, https://www.academia.edu/10108013/Bayan_and_Asparuch. Erişim Tarihi: 05.02.2022.
- Sims-Williams, Nicholas. “Syro-Sogdica III: Syriac Elements in Sogdian.” *Acta Iranica*, no. 28, 1988, ss. 145-156.
- Sinor, Denis. “[Kök] Türk İmparatorluğunun Kuruluş ve Yıkılışı.” Çev. Talat Tekin, *Erken İç Asya Tarihi*. 7. Baskı, Ed. Denis Sinor, İletişim Yayınları, 2014, ss. 383-424.
- Steingass, F. *A Comprehensive Persian-English Dictionary*. 5th Impression, Routledge & Kegan Paul Limited, 1963.
- Şen, Serkan. *Eski Uyğur Türkçesinde İkilemeler*. Yüksek Lisans Tezi. Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 2002.
- Tang, Li. “Mongol Responses to Christianity in China: A Yuan Dynasty Phenomenon.” *ARI Working Paper*, no. 63, 2006, ss. 3-24.
- Tarakçı, Muhammet. “Nestorius ve Kristoloji.” *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, no. 19/1, 2010, ss. 215-241.
- Tezcan, Semih. “En Eski Türk Dili ve Yazını.” *Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*. 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2001, ss. 271-323.
- TİEM 73 = Ünlü, Suat. *Karahanlı Türkçesi İlk Türkçe Satır-altı Transkribeli Kur'an Tercümesi TİEM-73 I-VIII*. Konya Selçuklu Belediyesi Kültür Yayınları, 2018.
- Tokyürek, Hacer. *Eski Uyğur Türkçesinde Budizm ve Manihaizm Terimleri*. Doktora Tezi. Kayseri Erciyes Üniversitesi, 2011.
- Tümer, Günay. “Circıs.” *İslâm Ansiklopedisi*, 8. cilt, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993, s. 26.
- UW 2015 = Röhrborn, Klaus. *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien -Neubearbeitung-. II. Nomina-Pronomina-Partikeln. Band 1: a-asıvık*. Franz Steiner Verlag, 2015.
- UW 2017 = Röhrborn, Klaus. *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien -Neubearbeitung-. II. Nomina-Pronomina-Partikeln. Band 2: aš-üzük*. Franz Steiner Verlag, 2017.
- Wilkens, Jens. *Handwörterbuch des Altuigurischen Altuigurisch-Deutsch-Türkisch*. Universitätsverlag Göttingen, 2021.
- Zieme, Peter. “Das nestorianische Glaubensbekenntnis in einem alttürkischen Fragment aus Bulayiq.” *UJb N.F.*, no. 15, 1997-1998, ss. 173-180.
- Zieme, Peter. “Paulus und Thekla in der türkischen Überlieferung.” *Apocrypha-International Journal of Apocryphal Literatures*, no. 13, 2002, ss. 53-62.
- ZiemeKirche = Zieme, Peter. *Altuigurische Texte der Kirche des Ostens aus Zentralasien*. Gorgias Eastern Christian Studies 41, Gorgias Press, 2015.

Religious Expressions in the Old Turkish Texts Belonging to the Christian Milieu*

Berker Keskin**

Abstract

The first written examples of the Turkish language belong to the Old Turkish period, which started with the Orkhon Turkish in the eighth century before developing further with the Old Uyghur. In this second phase of the period, more works were presented than in the first phase, and these had a greater diversity of subjects. In this respect, a majority of these texts inherited from the Old Uyghur have a religious character. Although most of the works are related to Buddhism, there is a small number of works or fragments on Manichaeism and Christianity. The main aim of this study is to identify the religious expressions related to Christianity in Old Uyghur. In the first part of this study, I outline the Nestorian sect, which was accepted by the Christian Turkish communities, and its spread among the Old Uyghurs. Then, I explain the content of the texts belonging to the Christian milieu. In addition to explaining the religious expressions in the texts with examples, I question their existence in Buddhist, Manichaean, and other Old Turkish texts. Besides, I intend to compare them with other works written after the acceptance of Islam.

Keywords

Old Turkish, Old Uyghur, religion, Christianity, Nestorianism.

* Date of Arrival: 17 February 2022 – Date of Acceptance: 28 February 2023

You can refer to this article as follows:

Keskin, Berker. "Religious Expressions in the Old Turkish Texts Belonging to the Christian Milieu." *bilig*, no. 107, 2023, pp. 63-100, <https://doi.org/10.12995/bilig.10703>.

** Assoc. Prof. Dr., Istanbul University, Faculty of Letters, Department of Turkish Language and Literature – İstanbul/Türkiye

ORCID: 0000-0001-8599-286X

berker.keskin@istanbul.edu.tr

Религиозные выражения в древнетюркских текстах, принадлежащих христианской среде*

Беркер Кескин**

Аннотация

Первые письменные образцы тюркского языка относятся к древнетюркскому периоду, который начался с орхонских тюрков в восьмом веке, а затем получил дальнейшее развитие в древнеуйгурском языке. Второй этап представлен большим количеством текстов, которые тематически также более разнообразны. В этом отношении большинство этих текстов, унаследованных от древнеуйгурского языка, имеют религиозный характер. Хотя большинство работ связано с буддизмом, имеется небольшое количество работ или фрагментов по манихейству и христианству. Основная цель данного исследования – выявить религиозные выражения, связанные с христианством, в древнем уйгурском языке. В первой части данного исследования описывается несторианство, принятое христианскими тюркскими общинами, и его распространение среди уйгуров. Затем объясняется содержание текстов, принадлежащих христианской среде. Помимо объяснения религиозных выражений в текстах на примерах, автором ставится под сомнение их существование в буддийских, манихейских и других древнетюркских текстах. Далее следует сравнение их с другими произведениями, написанными после принятия ислама.

Ключевые слова

Древнетюркский язык, древнеуйгурский язык, религия, христианство, несторианство.

* Поступило в редакцию: 17 февраля 2022 г. – Принято в номер: 28 февраля 2023 г.
Ссылка на статью:

Keskin, Berker. "Hristiyan Çevreye Ait Eski Türkçe Metinlerde Dinî İfadeler." *bilig*, no. 107, 2023, ss. 63-100, <https://doi.org/10.12995/bilig.107023>.

** Доц., д-р, Стамбульский университет, филологический факультет, кафедра турецкого языка и литературы – Стамбул / Турция
ORCID: 0000-0001-8599-286X
berker.keskin@istanbul.edu.tr